

Богдан Лепкий

БАТУРИН¹

У ГОРОДКУ

Відколи виявилося, що Карло прямує не через Смоленськ на Москву, а через Стародуб і Новгород-Сіверський на Україну, москалі стали посуватися в напрямі Десни.

Шведські й московські війська надвигалися на себе, як дві хмари.

Цар Петро, відсвяткувавши в Смоленську перемогу над Левенгауптом, поспішав до своєї армії, котрою проводив Шереметєв.

По дорозі виганяв народ із сіл та хуторів в городи до робіт коло укріплень, казав палити села та жорстоко карав людей, котрі не вгодили йому, не дали в час і в достаточній кількості підвод і харчів, не несли радо всяких других воєнних тягарів або слушно чи неслучно стягнули на себе підзор нелояльності.

---

¹ Повість «Батурин» оповідає про остаточний вибір Мазепи стати разом зі шведами в боротьбі проти Петра I та про взяття царськими військами гетьманської столиці Батурина.

Куди проїхав цар, курилися згарища і, як верстові стовпи, знімалися шибениці, на яких хиталися посинілі трупи. Цареві скрізь ввижався бунт, підступ і зрада і, щоб у зароді знівечити їх, він ширив перед собою страх.

Страшний-бо цар во гніві своїм!

Світліший князь Меншиков стояв зі своєю кавалерією над рікою Снов, дожидаючи Карла, щоб нападати на його тили і спиняти переправу шведської армії через Десну.

Він чекав на охочекомонні та на другі кінні козацькі полки, не почувуючи себе доволі сильним для такого важкого завдання, як зустріч з Карлом XII.

Знаючи великий воєнний досвід гетьмана Мазепи, наглив і закликав його до себе, бо мав і те також на гадці, що на всякий спосіб краще, щоб гетьман був біля нього, ніж десь там за Десною.

Меншиков стояв кватирою в Городку, містечку на ріці Снові. Московські офіцери запаслись грішми, напитками й гарними жінками, грали в кості і в карти та возилися з молодицями, поперебираними в розкішні вбрання, зрабовані на постоях у великопанських дворах і замках.

— Їй-Богу, вмерти зі сміху можна, як тая дівка шлеп за собою волочить! — гукав товстий ротмістр.

— Гляньте, люди, на бюст у нашої Явдохи. Помилуйте, таж це гори, а не що! — кричав його товариш.

Жінота, вирвана з нормального життя, перейшовши всі етапи воєнної деморалізації і попавши в одаліски офіцерських гаремів, затрачувала сором і під впливом надмірно вживаного алкоголю попадала в вакхічний настрій.

— Наплювать на Карла, до чорта з його довгоногими шведами, хай здраствують наші красавиці, хай живе любов! — лунало раз у раз. У відповідь почувався жіночий виск, писк, регіт і шльох, все перемішане в безтямний гармидер тонів, в хаос рухів, наглих, пристрасних, диких, від яких людині нормального життя крутиться в голові і робиться млісно на серці, а які серед війни стають нічим більше, як лиш звичайним, так любим вояцькому серцю інтермецом.

Десь і музики взялися, і в Богом і людьми забутому Городку над річкою Снов почалася Вальпургієва ніч.

Коли Войнаровський доїздив до Городка, привітав його цей пекельний гул, який буває тільки там, де багато війська, та ще кінниці.

Здалеку видно було безліч усяких огнів і світил, від яких аж луна била. ніби Городок горів. Трохи згодом почулося іржання коней, тривожне й жалісне, ніби турбувалися війною і жалували за

жолубами своїх рідних стаєн. Під'їхавши ще ближче, Войнаровський почув цей для всякого табору так характеристичний шум і гам, в котрім криється передсмак битви, бажання побіди і страх перед погромом. Як людина військова, бувала в походах, почув прискішений удар свого серця, пригадалися недавні воєнні переживання і пригоди, котрі всякий раз згадував так радо, коли вони з теперішності перейдуть в минуле. Пригадалися турботи й небезпеки, тривожні питання «що робити, щоб видістатися з халепи?» і те задовілля до нічого в світі не подібне, коли небезпека скінчиться і ти з товаришами на постою розговорюєш про неї.

Але весь цей настрій псувала гетьманському небожеві свідомість важкого завдання, якого він піднявся.

Їхав, щоб виправдати гетьмана, відвести від нього всі підзори і вивести світлішого в поле. Але разом із цим ставав закладником у руках Меншикова, і коли б не вспів від'їхати від нього, заки відомим стане перехід Мазепи на бік шведів, на нього в першу чергу впаде гнів і помста невблаганного царя. Передумував ціле те важке й важне діло. Бачив небезпеку, котра котилася, як лавина, рухом прискореним і нестримним. Відчував критичне положення гетьмана, котрому досить зробити один схиблений крок, щоб скотитися в

пропасть. Гетьман людина хитра, умна, бувала, але ж і діло скрутне. Чи встигне він у слушний час дати щонайпотрібніші розпорядки і перейти на другий бік? Коло нього москалі і навіть у Батурині стоять московські драгуни. Чи пустять вони його? І невже ж можна довіряти такому розстризі, котрий за гроші готов зробити все, невже ж можна знати, що сталося з Бистрицьким? Може, він уже попав у руки царських людей, може, цар має вже безе) мнівні докази гетьманської зради, може, вже й пороблено всі кроки, щоб не допустити до неї? Хто знає, чи він, Войнаровський, не їде до Городка, як до своєї тюрми. Приїде, а Меншиков аж у руки сплесне: «Маю тебе!» Гетьманський небіж не дивився чорно на світ, але ж годі йому було, наближаючися тепер до квартири князя Меншикова, дивитися на світ рожево. Мусив сказати собі, що попав у дуже небезпечну гру, у котрій вигляди на виграння зникаюче малі, а небезпека програної дуже й дуже велика. Роздумував над тим, як йому виправдуватися, яких аргументів уживати, щоб зменшити вину. Числився з найгіршим, бо було б спражнім чудом Божим, коли б усе те добре скінчилося.

З такими думками в'їздив Андрій Войнаровський у квартиру князя Меншикова. Їхав гетьманським повозом, перед ним сторожа, за ним

вози з прислугою і дарунками для Меншикова і для царя.

Припізнівшися, рад був заночувати в заїзді або у якого хуторянина під містом, але забагато мав з собою людей, возів і коней, щоб можна це було зробити незамітно для московських варт, котрі стояли по всіх мостах і роздорожжях, задержуючих всякого проїжджого й прохожого, бо у всякій людині вбачали москалі шведських шпигів і Кардових агітаторів, котрі волочилися по краю з його прокламаціями.

Бідний цей край і безталанний народ, котрому доводиться переживати таку війну!

Войнаровський, хоч і виріс в атмосфері пансько-шляхоцькій, щиро полюбив Україну, бажаючи їй кращої будучності і турбуючись її теперішньою незавидною долею. Він так перейнявся ідеями й думками свого знаменитого дядька, що за їх здійснення готовий був до всякої жертви.

Що б там не сталося, поїде до Меншикова, вважатиме на кожне слово, скільки хитрості в ньому, прикличе на поміч, зробить усе, щоб рятувати справу. Їдьмо!

Світліший князь Меншиков якраз підносив до своїх рожевих уст тую з черги чарку, після котрої починало йому куритися з чуба, коли почув доклад про приїзд гетьманської карети.

«Пс-ст!» — і забава ущухла. Тих, що перейшли поза

межі тверезої приличності, виведено зі світлиці, жінки подались до бічної кімнати, від котрої зачинено двері, світліший вибіг на рундук. Був певний, що гетьман після його останнього листа поспішив до нього.

Побачив замість гетьмана його небожа Войнаровського, здивувався, але свого невдоволення не виявив, навпаки — привітав гостя дуже ввічливо, бо нічого так не боявся світліший, як закиду, що не вміє поводитися «з людьми».

— З якими ж добрими новинами приносить вашу милість Господь? — спитав.

— Нічого доброго вашій світлості не привожу, — відповів Войнаровський, — крім приятного поздоровлення від мого дядька, котрий впевняє вашу світлість в своїм великім до вас поважанню і в своїй непохитній вірності його величеству цареві.

— Спасибі, спасибі! Що ж він, Іван Степанович? Видужав? Скоро побачимо його?

— Про видужання й бесіди бути не може. Мій дядько вже на божій дорозі. Не знаю, чи, вернувши з Городка, застану його між живими. Коли б не це, не вислав би мене Іван Степанович до вашої світлості, лиш потрудився б сам. Дуже він собі до серця бере, що не може ставитися на приказ його

величества і що Господь не дозволяє йому прикласти своєї руки до побіди над нашим спільним, так дуже небезпечним ворогом.

Войнаровський говорив скоро, не надумуючися над тим, що говорить. Він почував у собі вроджену нехіть до брехні й облуди, але виправдувався перед самим собою тим, що ціль освячує способи і що кожда дорога добра, котра до доброго веде.

— Жаль доброго Івана Степановича, — відповів Меншиков, — така умна. така образована людина. Дуже нам його тут треба, дуже. «Ой, дуже», — погадав собі Войнаровський. Невже ж він дійсно так небезпечно хорий? Чи нема ліку на його недугу? Може, гетьманові хірурги не досить свідомі своєї штуки?

— Іван Степанович, як вашій світлості відомо, здавна терпить на подагричні й хірагричні болі, а тепер ці терпіння спричинюють ще й епілептичні припадки, котрі винищують його останні сили. Дядько від десятиох днів уже й спати не може, змарнів, обезсилився, ні радості ніякої, ні цікавості до життя не проявляє, нетерпеливо на митрополита жде, щоб поєднатися з Богом.

— Не тратьмо надії. Може, милосердний Бог дозволить йому оглядати нашу побіду. Будемо сподіватися, а тепер, будь ласка, не погордіть нашим хлібом-сіллю.

Меншиков провадив гостя туди, де забавлялися його вищі офіцери.

— Живий живе гадає, — виправдувався, ідучи. — Особливо ми, нащадки Ареса й Бельони. Не відаючи завтрашнього, нинішнім сп'янюємо себе.

Войнаровського обдало сопухом поту, горілки, тютюну і юхту. Воздух був густий, він мало не впав, а накурено так, що годі було людей в диму пізнати. Торчали вифіксовані вуса, тряслися розкуйовдані перуки, блищали білки п'яних очей.

Московські офіцери хотіли показати себе перед гетьманським небожем «політичне», знайомилися з ним, шура-ли ногами, побренькували острогами, один наперед другого впевняли його в своїй радості по причині приїзду такого шановного гостя. Їх руки були непевні, слова невідповідні, світлиця нагадувала розгойданий на хвилях корабель. Войнаровський силував себе, щоб сяк-так достроїтися до оточення, не плюнути на нього й не спастися бігством.

Меншиков посадив дорогого гостя біля себе, накладав страву на його тарілку, наливав горілки й вина, а сусіди з боків і з насупроти забавляли його новими вояцькими дотепами й анекдотами, від котрих в'янули уха. Кожий кінчився кріпко сороміцькою лайкою від мами аж до Бога.

Сам Меншиков говорив мало. Він ще не перейшов був тієї лінії, поза котрою починається «наплевать», — тримався, пам'ятаючи, що з гостини гетьманового небожа прийдеться дати цареві звіт. Його гарне обличчя з легкою іронією і погордою гляділо на п'яних офіцерів. Невеличкий, дрібний, хоч дуже правильно збудований, виглядав дивно поміж здоровенними, простакуватими постатями своїх підчищених.

— Жінки! — говорив підстаркуватий одноокий полковник, — жінки! — і мляскав язиком. — Одинока веселість і осолода нашого гіркого, вояцького життя.

— Жінки — дрянь! — рішав його товариш. — Грязні тряпки, от що!

— Молодий — дурний, — обстоював перший.

— Явдошка дрянь? По морді тебе, йолопа вісімнайцятого, богохульника гаспидського. Явдошка! А вийди до нас. Не бійся. Гетьманів небіж не вкусить тебе! Він делікатний пан, розуміється на гарних жінках. Виходи, сволоч якась!

Меншиков підсміхався. Знав, що Войнаровському відомі такі сцени. Одноокий полковник не втерпів. Виволік Явдошку, здорову, гарну молодицю, рум'яну від вина і поцілуїв п'яних старшин, свідому своєї вроди й привабливості.

Вбрана була в кружева й роброни, блистіла перлами й перстнями.

— Євдокія Івановна, — рекомендував полковник Войнаровському засоромлену молодицю. — Що я кажу, не Івановна, а — як твоє отчество, Явдошка?

— Гаврилівна, — відповіла і кокетерно ліве лице рукою прислонила.

— Євдокія Гаврилівна, честь маю відрекомендувати, прошу милувати її, жінчина первостепенних чеснот. Одно те, як гуляє. Фу, чорт, як вона тобі гуляє! Пропадай, пропадай, лицарське серце! Ноги які, а бюст. Гляньте на її бюст!

Явдошка боронилася.

— Не хочу, не покажу, гетьте-бо. От вигадують яке. Бога ви гнівите.

— Явдошка, — накивував пальцем товстелезний генерал, — старайся, Явдошка. Наш брат вище себе не скочить, а ваша сестра буває і на пристіл стрибне. Старайся, Явдошка, сволоч якась, не вдавай монашки, гетеро!

Меншиков вважав відповідним сказати своє. Махнув рукою.

— Не компроміуйте приличної жінчини. Лишіть!

Офіцери підняли сміх.

— Генерал каже, що наш брат вище себе не скочить. А що ж тоді я?

Натяк на незвичайне вивищення царського любимця, зроблений ним самим, та ще тепер, здивував усіх. Меншиков нерадо признавався до того, чим він колись-то був.

— Другого Меншикова не буде, — відповів товстий генерал.

— Одно сонце на небі, один світліший на землі, — додавав одноокий полковник, а якийсь добре вже таки підпитий офіцер кляк перед світлішим і почав правити акафіст: — Ізбранний воє-во-о-до.

— Пашол проч, сволоч, — перервав йому Меншиков і відтрутив від себе.

Між тим атака на Явдошку продовжалася. Молодиця привикла була до того, не соромилася москалів. Але побачивши чужого, іншого типу чоловіка, тверезого, з турботою на інтелігентному обличчі, отямилася і зрозуміла своє соромне становище. Останки невбитого почуття людської гідності збунтувалися в ній. Блиснула палкими чорними очима, роздула ніздря й рухом несподівано скорим і сильним відтрутила напасників від себе. Покотилися, як грушки, встали, пробували знов дістати її в свої руки, але вона, як ланя, стрибала з кута в кут, розхристана, рум'яна, з високо хвилюючими грудьми, гарна, але страшна. Доскочивши дверей, оперлася плечима, підняла голову вгору, а руками стала зривати з себе

вбрання, перли, оздоби. Кидала їх здивованим офіцерам в очі.

— Ось твоє намисто, ось заушниці, на маєш, подавись ними. Не хочу награбованого добра, палить мене. Проч з ним, проч!

Чиясь рука обіймала її за стан.

— Пускай, бо вкушуї — сичала, іскри сипалися з очей. Хтось рачки підлазив до неї, — побачила впору, плечами відчинила двері і, переступаючи назадгузь поріг, кричала: — Бодай би вас перша куля не минула, за мою кривду і сором, бодай би ви подохли!

Затріснула двері й підперла їх з другого боку. Добувалися. Хотіли виважувати, але Меншиков не дав:

— Довольно! Бачите, істерика сталася-з бабою.

— Фу, чорт! — нарікав одноокий полковник, — геть поцарапала руку.

Товстопузий генерал обтирав обрусом лице.

— Посуду стягнеш зі стола, — гукнув на нього Меншиков. — Що робиш?

— Плюнула мені в лице.

— Добре тобі. Не треба було перетягати струни. Луснула.

Хтось хотів іти.

— Куди?

— Щоб не втікла.

— Лишіть. Як хоче, хай іде. Досить назнущалися над людиною.

— Людина? — сволоч жіночая.

— Хто з ким пристане, такий сам стане, — відповів Меншиков. Був лихий на своїх генералів, що не пописалися перед Войнаровським. Щоб затерти погане вражіння, почав:

— Довольно! Не пора на грища. Щоб ви мені тут більше баб не приводили. Каратиму. Від завтра, по вечері година розмови і — спати. Кождої днини може появиться ворог, ситуація поважна.

Войнаровського ніби хтось із землі на якусь другу планету заніс. Все те було таке далеке від думок і почувань, котрими він проймався, від турбот, котрі бентежили його. Одному був рад, а саме — що Меншиков не знає ще правди. Може, Бистрицькому вдалося щасливо дійти до шведів, може, він щасливо й вернеться від них. Може, може?...

Як усякий чоловік, так і він хапався кожної стебелинки, щоб рятуватися з розбурханого моря тривоги. Але як хвиля, відпливши від берега, за часок знову вдаряє в нього, так по хвилині такого злудливого спокою новий прибій усяких тривожних питань виводив його з рівноваги. Сидів, як на шпильках. Ось відчиняться двері, й приведуть Бистрицького, ось залунає луск копит, і

заболочений кур'єр принесе вість із головної квартири про «ізмєну» гетьмана Мазепи.

Що тоді?

Насилу вдавав спокійного, щоб не зрадитися перед світлішим.

Цей ніби брав участь в офіцерській забаві, але в дійсності прошибав Войнаровського своїм зором. «Чого він приїхав? — питався самого себе світліший. — Замість свого дядька? Це ж не одно. Виправдати? Коли Мазепа справді вмирає, то й виправдання не треба. Щось тут не те. Має він якісь затаєні гадки». А вголос питався, що коло гетьмана нового? Як народ, який настрій поміж козаками, чи не помітний вплив «возмутительних універсалів» шведського короля?

Войнаровський відповів уважно й обережно, бо з досвіду знав, що Меншиков хитрун і знавець людської душі, як кіт, м'який, розніжений, гарний, але не від того кинутися на миш і погратися нею. Мишею бути небезпечно.

— Ще одно діло доручив мені дядько, — почав Войнаровський,

— А саме?

— Рад би він перед смертю закріпити за собою недавно куплені землі в Рильському повіті й дістати дозвіл заселювати їх прийшлими, вільними людьми.

Меншиков здивувався. Чогось такого ніяк не сподівався почути.

— Ваш дядько ще й на смертній постелі про свої маєтки не забуває, — відповів, усміхаючися, ніби добродушно.

— Це вже його гріх, — виправдував гетьмана Войнаровський, — але не будь за ним цього гріха, то й грошей на теперішні великі воєнні видатки не було би.

— Правда, правда. От і недавно привіз нам Максимович дві тисячі червінців від нього. Багатий, але й щедрий ваш дядько. Сподійсь, не оставить свого небожа в убожестві.

Сказавши це, глянув на Войнаровського як на наслідника величезних гетьманових маєтків, а разом із тим прийшло йому на гадку, що того чоловіка не слід тепер із своїх рук пускати. Такої птиці з клітки не випускають.

— Ви втомлені, — звернувся нараз до гостя, — хочете спати?

— Так, хочеться спати, — повторив, не надумуючись, Войнаровський.

— Ось бачите, а я вас вночі розмовою збавляю.

— Розмова з вашою милостю від сну мені дорожча, — відповів, захопившись, Войнаровський. Він усіми способами намагався впевнити князя, що в кареті виспався знамените і

загалом ніякої втоми не чує, він же людина молода, в самім розцвіті сил, що ж мають казати старші від нього, що стільки трудів мусять серед теперішньої війни зносити.

— А все ж таки кілька днів побудете між нами, спіchnете собі, не пущу вас, — говорив, стискаючи його за руку, князь Меншиков.

«От і попав!» — погадав собі Войнаровський, і в очах йому почорніло. Почув себе закладником, в'язнем, жертвою на велику справу. Життєвий інстинкт велів рятувати себе.

— Радо б я побув коло такого знаменитого вожда, як світлість ваша, бо знаю, що навчився б багато, але, бачить Бог, годі старого дядька самотним лишати. Якщо він ще жиє- так треба доглянути, як помер — похоронити.

Світліший пильно вдивлявся на заклопотане обличчя гостя, ніби любуючись його тривогою.

— Побачимо, побачимо, як воно буде. На всякий спосіб треба мені відвідати недужого Івана Степановича. Який день маємо нині? Четвер. Знашться, в неділю коло полудня буду у нього в Борзні. Добре?

— Як ваша ласка, князю.

— Поїду, а тепер вам треба на спочинок. Простіть, що не дістанете гідного ложа, але це війна, — війна, ласкавий добродію, що робити? Спокійної вам ночі.

Відпровадив Войнаровського до воріт і доручив німецькому офіцерові відвести його на квартиру.

— Будь ласка, йдіть серединою дороги. Це ще найбезпечніше. Спокійної ночі!

— Добраніч, світліший князю, не турбуйтеся.

А вважайте на місток, він небезпечний! — гукав світліший від воріт.

— Спасибі, не безпокойтеся, добраніч! — відповідав Войнаровський, бредучи по болотистій вулиці Богом і людьми забутого містечка Городка.

Падав осінній дощ, у воздуху чути було згар і тлінь. Пізня осінь. По ровах повно води, до рівів стікає гноївка, гниє на купах листя. Сумно.

ПІДСЛУХАВ

Прийшовши на квартиру, Войнаровський скинув заболочені чоботи, роздягнувся і, не погасивши лойової свічки в циновому ліхтарі, ліг на постелю. Голову обхопив руками. В ушах шуміли йому співи і крики московських офіцерів, поперед очі снувалася гарна Явдошка, від сопуху і диму млоїло під грудьми.

«Як вона гуляє! Пропадай, лицарська душе! Один бюст чого варт! Явдошка, серденько, сволоч якась!»

Бував у всіляких походах, і скрізь воно однако. Мине битва, і без вина й жінок не обійдеться. Тільки в одному краю жінки кращі, в другому поганіші, але для вояка вночі кожда корова чорна. Скрізь війна роззвірює людей, здирає з них личину, наложену культурою, показує їх такими, як вони є. Серед мира отсі одноокі полковники й товстопузї генерали — це, певно, зразки подружньої вірності й батьківських чеснот, а в поході, бач, які хоробрі. Молодці! Що молодці — десятюх молодців зажене тобі такий підстаркуватий Дон-Жуан геть у козячий ріг, бо має досвід. Думав про те, щоб не думати про себе. Світлійший — виїмкова людина. Як він уміє взяти себе в руки. Ні на мент не забуває про свої уряди й титули. Пий, та службу знай! Як він тими хитрими зіницями сверлував його, аж до споду душі! Чи доглянув що?...

Войнаровського пройняла дрож. Хотілося гукнути на прислугу, щоб допомгла розібратися, погасити свічку, накритися з головою і спати до полудня, забувши про все. Не робив того. Навіть свічки не гасив. Боявся, що покличе прислугу, а надійде варта, і виявиться, що він уже не гетьманський небіж, а прямо закладник у Меншикова або ще гірше — царський в'язень.

На згадку про те обкинув очима кімнату. Невеличка, низька, з одними дверима і двома

малими вікнами на вулицю. Обкопчена, брудна, ніби справжня в'язниця.

«А це що?» — і він відгорнув занавіску над постелею. Побачив ще третє вікно, цілком мале, так, що товстяк не пересунувся б туди. Виходило в садок, за котрим стелилися поля. «Тим вікном можна б утікати, — погадав собі, — коли і біля нього не поставлять сторожі... Втікати? Ще заскоро». Може, він не потрібно турбується, може, це прямо його хоробливі вигадки після трудів дороги і під впливом переживань за останні тривожні часи? Треба підіждати і запевнитися, що Меншиков дійсно хоче його насильно затримати при собі.

Заспокоївшись, роздягся і погасив свічку. Осіння ніч. Зі стріхи скапує дощівка, шумлять в саду безлисті гілляки. Десь далеко, на старій деревляній дзвіниці чи в дуплавій вербі пугутькає сова, смерть ворожить комусь... Може, йому?

Хоче заснути — не може... «Явдошка, старайся!»

«А бодай би вас перша куля не минула, — чорти!»

Яке ж далеке те безтямне, гуляще життя від його клопітливого положення. Там прямо сліпе сповнювання приказів, а поза тим: їж., пий, гуляй, твори Содому й Гоморру! — тут почуття відповідальності за кожний крок і за кожде слово,

від котрого залежить усе. Кожний нерв дрижав, напиналася кожда жила.

Хтось іде. Може, по нього? Витягнуть з постелі й поведуть на допит. Меншиков не хотів робити шуму і тому не арештував його прилюдно, аж тепер каже закувати в кайдани.

Наслухує. Хтось відчинив ворота, вже на ганку, вже в сінях... входить до сусідньої кімнати. Видно, не до нього і не по нього...

Відітхнув... Заснути!

Годі, вибився зі сну, Чує, як бренькають остроги. Щось упало, наробило галасу, ніби куля в хату влучила. Мабуть, нетверезі прийшли, — Це чи не офіцери з гостини в Меншикова?... Розмовляють- по-німецьки, значиться, райтари. Ліжко під самою стіною, кождіське слово чути.

— Та й пили ж бо нині!

— Дуріли.

— Наскучило таке гуляще життя. Нічого цікавого не почувеш, — все про дівки.

— Про що ж їм балакати? Здебільшого люди необразовані. Тільки знають, що пити й ширити розпусту.

— Хай би про військове діло розмовляли.

— Не розбираються в ньому. Кожний з них провадить свій відділ, а в інше не встраває. Пощо? Воно зробиться і без них.

— Наскучило.

Затріщали ліжка, старшини клалися спати. Один мовив молитву, другий мовчав. А по хвилині:

— Ти спиш?

— Ні. Я, бачиш, нині ні п'яний, ні тверезий, а тоді мене звичайно сон не береться.

— Мене також — ні. Що ти кажеш на того гетьманового небожа, що нині приїхав. Його дядько, кажуть, командуватиме цілою кінницею.

— Як не вмере.

— А може, він цього неборака на своє місце прислав.

Войнаровський сів на ліжку й уши до стіни притулив.

— Смійся з того. Хіба ти не чув, що за столом казали?

— Ні, не чув. Я в кості грав. Кажи, що?

— Говорять, гетьман непевний чоловік.

— Як то?

— А так, що до Карла тягне. Нібито докази мають у руках.

— Певні?

— Бог його зна, чи певні, Я на власні уши чув, як наш одноокий, коли цей Войнокі...

— Не Войнокі, а Войнорокі...

— Коли Войнорокі пішов на свою квартиру, до Меншикова приставав, щоби він його, того Войнокого...

— Войнорокого...

— Щоб він Войнорокого заарештував і не пускав, поки не в'ясниться справа.

— А Меншиков?

— Мабуть, послухає, бо не перечив.

— Жаль чоловіка. Такий інтелігентний.

— Його хоч би й на герцога, то не сором. Жаль. Але спім, бо вже пізно.

Замовкли.

Войнаровський до стіни прикипів. Не завело його погане прочуття. Діло, очевидно, рішене. Тому-то Меншиков і запрошував його на довшу гостину. А не заарештував відразу, бо гадав, що й так не втече. Так остається одно — втікати...

Наслухував хвилину. Німці хропіли. Твердо сплять після нинішньої гулянки.

І Войнаровський встав. Одягнувся, накинув на себе бурку, за пояс всунув дві добрі пістолі, впевнився, чи не забув грошей, і відчинив віконце городу. Повіяло на нього гнилим холодом осінньої темної ночі. Тишина, — тільки дощ цяпотить.

Кватира була далеко, на передмістю. На городі стояв його обоз, карету закотили до якоїсь клуні. Вози понакривали шкурами. Під ними його люди. Один стоїть на сторожі.

Войнаровський закликав його по імені. Козак підбіг.

— Мені треба до Борзни, сейчас, важне діло.

— Повозом?

— Конем. Поїдеш зі мною.

— Добре, ваша милосте.

— Знаєш тутешні сторони?

— Ще й як.

— Як проведеш щасливо, кінь твій.

— А сідло?

— Ціла збруя твоя.

— Спасибі вашій милості. Проведу.

— Але так, щоб московські вартові не зупинили.

— Їх тут нема, бо ми на краю города, поза вартами. А там — поїдемо. Бог ласкав. Ніч темна, дощ. Варти гріються біля огнищ, здалеку видно.

— Так їдьмо.

— Зараз?

— Негайно. Возьми два найкращі коні, окульбач і проведи за цвинтар. Нікого не треба будити. Я йду наперед. Не барись!

Козак пустився до коней. Войнаровський завернув його:

— Степових бери, легких, щоб скоро йшли, і гнідих або чорних, розумієш?

— Розумію. А як збудиться хто?

— Кажи, що з листом біжиш. Не говори, що я їду.

— З листом на двох конях?

— Для швидкості, щоб можна пересісти.

— Слухаю.

— Дай мені свою шапку, для себе возьми в котрого з товаришів, мою ткни в який віз.

— Будь ласка.

Войнаровський насунув на чоло козацьку шапку, обтулився буркою і побрів полями за цвинтар. Не прийшлося довго на вірного козака ждати. Привів коней, сіли, перехрестилися і кинулися в обійми темної ночі й широкого поля.

Мчали засіяними нивами, грузькими стернями, польовими суголовками, перетинали шляхи й дороги, річки переходили вбрід, минаючи села, хутори, мости, щоб не стрічати людей. (Буває, що радніше стрінешся з вовком, як з чоловіком).

Прямували в напрямі Борзни.

Козак дійсно знав добре тутешні сторони. Як побачили світло, що далеко десь блимало перед ними, то казав, чи це на хуторі світиться, чи в лісника, чи вартівники огнища розложили. Не поступали нігде. Добрий кінь кілька годин без відпочинку піде.

Войнаровському зразу причувалося, немов за ними хтось жене. Погоня. Ставав і надслухував... Тихо... Це лунав відгомін копит їх власних коней.

Згодом привик до ночі, до бездоріжжя, до їзди навмання. Кілька разів заяць перебіг шлях або птиця зривалася з корчів. Спиняли коней, давали їм відсапнути, гладили по шиях і — дальше, щоб дальше від Городка, від Меншикова, від усього, що

мало статися і, дякувати Богові, не сталось. «А що даліше?» — питався Войнаровський. «Що Бог дасть, — відповідав собі. — Тут уже вороття немає. Треба скоріш сповістити дядька, що ворог попав на слід. Не може дождатися приїзду світлішого.

Завтра, а може, краще казати нині, бо то вже недалеко ранку, п'ятниця, гетьманові найдаліше в суботу треба тікати з Борзни, до Карла, або до Батурина, де він, як того треба буде, може замкнутися в твердині. Зробить як схоче, це вже його річ, моя — сповістити».

Скорше! Скорше! Дорогами не їхали рано. При дорогах, буває, засідається гільтайство, втікачі, горлорізи, всякий хибкий народ. Кинуть колом коневі попід ноги або вигребуть рів поперек дороги, і — пиши пропало. Нелегко двом їздцям боротися з цілою бандою.

Женуть.

Нараз щось засичало в воздуху, вдарило козака по лиці і відскочило.

— Аркан! — крикнув козак і конем повернув у другий бік. Войнаровський за ним. Кілька чорних тіней доганяло їх, кидало арканом далеко, справно, але ніч була темна, лив дощ, важко петлю закинути на голову коня або їздця. Запалили смолоскип на довгим дручку, не помагало. Втікачі мчали стрілою.

— Відбігли ми, милосте ваша. Треба нам повертати вісьта, понад балку з озерцем.

Повернули.

Та не доїхали до балки, як козак скочив убік і свиснув на свого коня. Побачив біля балки двох їздців на сивих конях.

— Щастя, що сиві, хоч ніч, а видно.

Летіли, як хорти. Білі тіні за ними. Їх коні притомлені, тамтих свіжі.

Войнаровський озирнувся. Ще трохи, і засягне його аркан. Витягнув пістолю, і грюхит покотився полями. Ще раз і ще. Крик — біла тінь зупинилася. Друга присунулася до неї.

Войнаровський насунув шапку, поправив бурку, стиснув острогами коня...

Помчали...

У БАТУРИН

Гетьман стояв у Борзні. Не стояв, а лежав, бо з осінньою негодою здоровля його погіршилося. Хвилювався, по ночах не міг спати, лікарі турбувалися ним. Казали, що гетьманові треба спокою і відпочинку, бо він до краю вичерпав свої сили.

Гетьман, почувши таке, усміхався. «Добрі ліки, але мій аптекар не вмiє їх готувати».

Орлик не відступав від нього. Ще надалю маломовний, беззамітно сповняючий прикази свого гетьмана, останніми днями геть відмінився. Думав,

радив, писав, скоро, бистро, вправно. Гетьман щолиш тепер пізнав, якого доброго писаря має. Орлик прямо вгадував його думки і, не розпитуючися багато, сповняв його волю. Разом з небезпекою росла бистрість його думки й енергія руху.

На довгі розмови не було часу, прийшла пора на діло, скоре, рішуче, добре. З розвідок і з переловлених язиків знати було, що і шведи, і москалі хапаються перейти Десну. Якщо скорше перейдуть шведи, Мазепі треба остатися на цім боці, щоб получитися з ними, коли ж би заносилося на те, що скорше перейдуть москалі, тоді козакам нема що дожидати їх, лиш перед ними треба поспішатися на той бік, щоб лиш не бути разом... Пора!

Гетьман нетерпеливо дожидав Бистрицького. Сподівався, що він принесе нові вістки про становище шведської армії і про воєнні плани короля Карла в цей рішаючий момент.

Бистрицький поїхав до Карла з одним шведським офіцером-полоненим, що мав йому бути за провідника й товмача, як увійдуть у шведські лінії. Цілий план цеї небезпечної мандрівки був дуже хитро, хоч скоро, придуманий самим гетьманом, і гетьман не сумнівався, що він вдасться, тим більше, що і Бистрицький, і цей офіцер-полонений — люди меткі й проворні.

Сподівання не завели гетьмана. Шведський офіцер остався у Карла, а Бистрицький в п'ятницю, дня 22 жовтні прибув щасливо до Борзни.

Його зараз покликали до гетьманського ліжка.

— Вернувся? Лепський молодець! — привітав його гетьман. — Як же там? Кажі!

Бистрицький хотів розказувати все з кінця: і як їхав, і яких пригод зазнавав по дорозі, і як його прийняв на послухання сам король, славний Карло XII. Але гетьман перебив йому зараз на перших словах.

— Це лиши на пізніше. Послухаємо колись. Тепер кажіть, що Карло?

— Його милість короля Карла стрінув я у Панорівцях, що на річці Ровці, 26 верстов від Стародуба, на шляху від Стародуба до Десни.

— Ого! Значиться, недалеко шведи! І що переказав мені король?

— Король Карло обіцяв дня 22-го в п'ятницю, себто нині, бути біля Десни і, відпочивши, почати переправу своєї армії і табору.

— Більше нічого?

— Його милість король казав, що гетьман сам знатиме, що і як йому супроти того робити.

Гетьман обдарував свого післанця, а сам, незважаючи заборону лікарів і аптекаря, встав з ліжка. Ніби нараз подужав.

— Не пора хорувати, — казав до Орлика. — Кращий здоровий хорунжий, як хорий полковник, — жартував. Нараджувався зі своїми старшинами і на всі сторони світу розсилав усні прикази довіреними людьми, поперебираними за попів, лірників, нищих, навіть за циганів, що з медведями волочаться.

Журився одним — долею свого небожа. Чи не притримав його Меншиков і чи таким чином Войнаровський не впаде першою жертвою царського гніву. Але потішався гадкою, що Войнаровський не хто-будь, що мав він час і нагоду навчитися дечого від свого дядька і що Меншикову, мабуть, нелегко прийдеться застукати його. Грішми теж запасся, а гроші важна річ. Так тоді при Божій помочі якось він не пропаде.

І Войнаровський дійсно не пропав.

Гетьман чимало стривожився, побачивши крізь вікно двох по уши заболочених їздців, що гнали в напрямі його квартири. Гадав, — знов гонці від царя. Але пізнавши незабаром в одному з них свого небожа, врадуваний, вибіг до воріт.

Войнаровський зіскочив з коня і кинувся до дядькових колін. Гетьман пригорнув його до груді, як рідного сина. Не допускаючи до слова, попровадив у світлицю.

— Богу дякувати, що ти тут. Я сильно тривожився тобою, бо вернув Бистрицький з

вістею, що король Карло вже над Десною. Гадаю, що й Меншиков вже про це знає, догадається тоді, чому я не спішився до нього і притримає тебе. Добре, що не сталося так, що ти вже тут.

— Я впору втік. Князь Меншиков у неділю коло полудня прибуде до Борзни.

— Меншиков? До Борзни? — І гетьман аж за голову взявся.

— Казав, що хоче відвідати недужого Івана Степановича.

— Тепер, коли шведи над Десною, відвідувати? Не бажаю я собі такого гостя.

Гетьман ніяк не міг скрити свого збентеження. То клався на ліжко, бо відзивалися болі, то ходив по світлиці, блідий, виснажений, з почервонілими від недоспаних ночей очима. Войнаровський, як сів на стілець, так і прикипів. Ноги йому пашіли, боліла кожда кістка, почував в цілім тілі втому.

— Чого ж ти сидиш? Йди, переберися, обмийсь, з'їж щось теплого і кладися спати, бо під вечір чекає нас дальша дорога.

Войнаровський автоматично послухав гетьмана, встав і пустився йти.

— Орлика мені поклич. Хай негайно йде!

Орлик прийшов.

— Пилипе! В неділю коло полудня буде тут князь Меншиков. Приїде відвідати мене. Ясна річ,

не сам. Непотрібно тобі казати, як може скінчитися така гостина.

— Не пустить вашої милості від себе.

— По те він, мабуть, і їде. Розуміється, що дождати світлішого в Борзні не буду. Нині таки рушаємо в Батурин. Приготуй усе як слід. Люди, канцелярія, каса, все, все, щоб було готове. Не забудь чого. З Батурина в неділю вранці рушимо далі, щоб не зустрітись з Меншиковим по дорозі. Спішись!

Ніби буря зірвалася над Борзною. Гетьманський двір лаштував скрині, ящики, шкуратяні мішки, навантажені походним добром. Орлик хвилини не спочив. Бігав, прикази давав, сердився, коли їх не сповнено сейчас або не так, як він хотів.

Козаки за весь час свого побуту в Борзні стояли напоготові. їм не вільно було відходити від своїх коней, возів, пушок і заборонено було відпалюватися від кватир. Заграла сурма, роздався похідний клич, і мов з-під землі виростили відділи козацькі, останки великої армії гетьмана Мазепи. Не питалися, куди йдуть і пощо. Ішли.

Більшість їх гадала, що наближаються шведи і що гетьман поспішає за своїм військом, щоб спинити ворога при переправі через Десну. Тільки чури, котрі перебували біля старшин і підслухали

дещо з їх притаєних розмов, догадувалися правди, але не говорили нікому, боячись суворої кари.

Виправлено передню сторожу, за нею під вечір рушили гетьманські вози, за ними сердюки й компанійці, а там і гетьманова карета переїхала і покотилася болотистою дорогою на північний схід.

За гетьманом їхали старшини, що були при нім, молодші на конях, старші в каретах.

Ще якийсь віз, ще якийсь їздець, що припізнівся, і Борзна навіки втратила свого гетьмана з очей.

Небо затягнулося хмарами — надовго.

ОСТАННЯ НІЧ

Темнілося, коли гетьманська карета доїздила до Батурина. Небо захмарилося, вітри від Сейму навівали туман. Гетьманська столиця зарисовувалася темними силуетами дахів і мурів, бовваніло фантастичне туловище замку.

Подробиці його чудової архітектури затиралися — знати було тільки загальні обриси занедбаного архітвору нашого будівельного мистецтва. Замок нагадував велетня, з піднятими раменами, з руками, спертими на меч, з головою, схиленою вділ, задуманого над своєю непевною долею. Думаючи, наслухував, що йому здалеку

нашіпував Сейм і що на своїх крилах приносили північні вітри.

Нараз — відчинив очі, зиркнув, затряслась на чорному шоломі червона китиця пер, велетень, ніби крізь сон, став гукати, ні то радісно, ні то тривожно: «Бам, бам, бам!..» З веж замку запримічено гетьманську валку і вдарено в дзвони.

Гетьман казав здержати карету і послав на замок людей, щоб там не дзвонили, не стріляли з гармат і не били в тулумбаси. Не хоче тривожити мешканців.

Гінці поскакали, але все-таки біля в'їздової брами зібралася чимала товпа. Городська старшина з духовенством дожидала гетьмана.

На всіх обличчях помітна була радість, що він приїхав. В тих тривожних часах, повних усяких фантастичних і неперевічених вісток, всякий почував себе безпечнішим під опікою гетьмана.

— Гетьман приїхав! — залунало кругом, і всякий вибігав з хати, щоб на власні очі переконатися, чи правда це.

Але всіх дивувало, що ясновельможний не вітався зі своїм городом, як звичайно, не розговорював з виднішими людьми, не кинув одного веселого, жартівливого слівця, що звичайно любив робити, а чим вельми підбивав собі всіх, лиш поспішно прийняв хліб-сіль, поцілував хрест,

подякував короткими словами за привітання, сів у свою карету і покотився на Гончарівку.

Гетьманська карета не посувалася звільна, поважно, як звичайно, лиш, незважаючи на болотисту дорогу, мчала, аж підскакувала, аж хиталася на два боки шкуратяна буда. Як до атаки, до вдару, летіли за нею на баских конях прибічні сердюки. Ворони зривалися з голих гілляк і з непривітним краканням втікали від шляху.

Гетьман сумно вдивлявся у світла, що били з вікон його улюбленого двора. Смуток розлуки обхоплював його. Але зараз у його душі будився протест. «Не піддаватися жалеві. Витривати. Не пора на смуток».

При під'їзді на першому сході стояли Чуйкевич і Мотря. Він з ключами на підносі, вона з хлібом-сіллю.

Гетьманові пригадалася Мотря з трояндами біля веріт двора в Ковалівці.

Два образи зустрілись на хвилинку і ніби під землю сховалися. «Не пора на смуток».

Привітався, Мотрю перед себе в покої пустив.

— Ви, як бачу, вечерю наготовили, — сказав, переходячи попри столову, — спасибі вам. — На хвилину спинився. Щось думав. — Знаєте, — почав, усміхаючися, — дав би я не знати що, щоб міг нині гарно з вами повечеряти і посидіти за розмовою ген поза північ.

Зітхнув і, поспішаючи в дальші покої, додав:
— Годі, годі.

Глухо якомсь гомоніли по пустих кімнатах відгуки його легкої ходи. Курантові годинники дзвонили і, як ковалі, молотками викувували дев'яту годину. Лакеї відчиняли і зачиняли за ними двері. Гетьман деколи ставав, підносив голову й дивився на образи.

— Так, так, — говорив до себе. Доторкнувсь рукою магоневої комоди, викладаної шільдкретом перлівкою і сріблом.

— Гарна.

Статую на конику долонею погладив. Мотря мовчки дивилась на нього... Жаль. В кабінеті було відчинене вікно. Вітер підносив занавіску, вона вигиналася й видувалася, як на кораблі вітрило. Ніби гетьманський двір збирався кудись відпливати.

Гетьман спинився біля вікна і глянув у садок. Прощався з ним. З кожним кроком, з кожною думкою, що родилася тут.

— Так воно так, Мотре Василівна, — сказав, обертаючись нараз і беручи її за руку. — Навіть з хатою розставатися важко. — Мотря догадувалася решти.

— Поїдемо! — докінчив і хотів зачинити вікно. Але вітер повіяв з такою силою, що занавіса вихопилася з оксамитової петлі, котрою була

прикріплена до стіни, і стала лопотіти й розвіватися, як хоругов.

Підскочив Чуйкевич, ухопив її, всунув назад у петлю і зачинив вікно.

— Буря зривається, — сказав гетьман, сідаючи в фотель, біля свого стола.

— Буря зривається, — як відгомін, повторила Мотря.

— На виднокрузі мигтить, — завважив Чуйкевич. Гетьман зірвався.

— Хай буде буря — поїдемо... Мотре Василівна, поїдете з нами?

Здивовано глянула на нього.

— Куди, ваша милосте? — спитала.

— На другий бік, з котрого немає вороття... — хвилину мовчав. — Що ж, поїдемо чи ні?

Не зрозуміла гаразд, але душею відчула, що довго дождане прийшло, що слово сталося ділом, що дійсно надходить пора, коли треба кидати цей бік, сідати в човен і переїздити на другий, з котрого немає вороття.

— Не надумуйтеся довго, Мотре Василівна. Не маємо багато часу.

— Аж так, милосте ваша?

— Так, Мотре Василівна. Нині рішаюча ніч. Пора наглити. Мусимо все довести до ладу, а завтра вже нас тут не буде.

— Не буде? — спитала, не довіряючи собі. Чекала того моменту, як спасення, прийшов і — зжахнулася. Зрозуміла важність його, почула велику відповідальність, яку доводиться приймати на себе. — Невже ж нині? — спитала несміливо. — Зараз-таки, негайно?

— Нині, Мотре, бо завтра може бути запізно. Завтра коло полудня приїде Меншиков до Борзни, щоб відвідати мене. Не застане. Довідається, що я в Батурині, і поверне туди. З Борзни в Батурин недалеко. Ось чому мені завтра в Батурині не бути.

Глянув на неї. Стояла стурбована, хиталася, не знала, що відповісти. Розумів, що рішалася і не могла рішитись, душа її роздвоювалася.

— Прихопиться нам, — казав, встаючи, гетьман, — починати нову главу історії. Пічнемо... Чуйкевич поїде зі мною. Небагато в мене таких вірних, як він. А ви? — звернувся до Мотрі.

— Не хочу бути завадою. Може, й для мене знайдеться яке діло. Сповню.

Надійшов Войнаровський.

Схвильований і перевтомлений повною пригод поїздкою до Городка.

— Ти все ще бентежишся, — говорив до нього гетьман. — Заспокійся, то недобре. До часу збанок воду носить. Колись мусіло статися те, що станеться тепер. Колеса в повнім бігу не спиниш і не повернеш у другий бік. Повечеряємо — і до

роботи. Завтра тут мусить бути пусто. Ще раз обкинув оком гарно прибрану світлицю. — Так, завтра тут мусить бути пусто. Все, що живе і дуже, на замок і на вали. Гончарівка укріплена не найгірше. Батуринці, як бачу, теж не дармували. Якось воно буде. А тепер повечеряємо, ходімте!

Вечеряли мовчки. Мотрі нагадувалися гарні вечері в Бахмачі, нагадався

Святий вечір, колядники, вертеп. Ціле життя — вертеп. Доля людьми, як куклами, суває і вертить, а їм здається, що вони грають свою роль по власній, непримушеній волі. Дожидаючи приїзду гетьмана, вона уявляла собі зовсім другий вечір, а вийшло ось що.

Душа бунтувалася; це ж примус, це насильство, не піддаватися долі, силою іти проти неї. Не піддаватися смуткові, радості бажати! Життя — це боротьба, бій за щастя, як не за своє, то за других, своїх.

Сердилася на себе, на той сумовитий настрій, котрому піддалася.

За вікнами гуділо. Грали осінні вітри. Тріщали старезні липи в садку. Бувають липи, що мають двісті-триста літ, чому ж чоловік живе так коротко?... Мотря відганяла від себе такі гадки.

— Будьте нині нашою хазяйкою, Мотре, — просив гетьман. — Гостить нас. Чого ж ви так похнюпились, панове? Буря пройде. Кажи нам,

Андрію, подати щонайкращого вина. —
Войнаровський сам пішов до пивниці і сам налив
чарки старим, пахучим вином. — Вип'ємо за
добрий успіх нашої справи. У ваші руки, Мотре! —
Чоломкнулися чарками. — Так. Жаль такого вина.
Скільки його є, скажи подати тут. Погостимо
старшин. Треба післати по Чечеля, Кенігзена і по
сотника Дмитра. Хай приходять зі своїми
офіцерами, з певними, з самими найповнішими.

Войнаровський пішов ключникові давати
розпорядки, Чуйкевич пустився за старшинами.
Гетьман завернув його.

— Про Орлика забув. І по нього пішли, по
нього в першу чергу. Не натішився він жінкою і
дітьми, та нічого не
вдієш — треба.

— Я сам по Орлика конем поскочу, —
відповів Чуйкевич.

— Гаразд. Скажи йому, щоб жінка й діти
готовились в дорогу. Так буде найкраще. Іди.

Чуйкевич вибіг. Гетьман з Мотрею остався.
Мовчали.

— Непривітний вечір, — почала Мотря.

— Ніч, — поправив гетьман. — Але завтра
знову буде день, може, й гарний.

— Дав би то Бог.

— Дасть.

Пускався дощ. Лупотів по криші, ніби сто бубнів у Ковалівці грало.

— Дощ.

— Злива.

Не могли почати розмови. Безодня відчинялася поміж ними. Боялися зазирнути туди.

— Мотре Василівна, — почав гетьман, вдивляючись у неї своїми темними зіницями, — ви не маєте жалю до мене? Збудилися приспані гордощі колишньої Мотрі.

— Я? Жалю? За що? — Підняла голову, сміливо глянула на нього. — За тії гарні хвилини, що пережила в Ковалівці і в Бахмачі? Дякуючи їм, я нині друга людина.

— Спасибі, Мотре! — і стиснув її руку. Не боронила, і не втікала з нею, як колись. Безпечною почувала себе.

— Як мало статися, так сталось.

— Може, так і краще.

— Так краще, як є. Добре, що й ви тієї гадки. Легше мені буде. А то совість не давала спокою. Боявся, чи не скривдив я вас. Вірте, не хотів.

— Вірю.

— Я вам добра бажав і бажаю, любив вас, Мотре, і люблю.

Загуготіли громи.

— Пригадав собі грім, що не прогримів, — завважив з легкою усмішкою, в котрій почувався і сміх, і глум.

— Восени громи, — завважила Мотря.

— Буває, що і взимі гримить. Не сподіюся спокійної зими, ціле моє життя неспокійне...

Жалувався. Мотря рада була потішити його, гордощі не давали. Мужа має. Доброго, котрий любить її.

— Не знаєте, що я пережив, Мотре. Як турбувався вами. Та була ще друга турбота в мене — і є.

— Для тої другої годиться вам позабути про все.

— Робити кривду собі й найближчим нашому серцю.

— Хоч би й так.

— Так ви жалю не маєте на мене?

— Ніякогиського...

— Спасибі вам, велике вам спасибі, Мотре, — і руку її підніс до уст. Рука задрижала. Почув, як пальцями пробігла дрож, як вони з гарячих зробилися зимними. Нараз затремтіли, вихопилися з його долоні — і Мотря затулила очі, хотіли здержати сльози. Не могли. Капали крізь тонкі, білі пальці.

— Мотре, сонце моє!

— Пане мій! — Ще один грім, ніби камінь покотився в провалля, і Мотря зірвалася на рівні ноги. Ні, так не можна, так не годиться... — Простіть, я стільки перебула... Не видержало серце... Прошу не дивуватися... Пройшло... Хай ваша милість не зважають на Мотрю. Треба робити те, що треба. Я весела, я щаслива, я дужа. — Всміхалася. — Літа минуть, забудеться усе, останеться діло, велике, святе. Похитав значуще головою:

— Коли б сталося.

— Що б там і не сталося, а робити треба. Пане гетьмане,

Мотря своє діло зробить. Хустинкою очі обтерла.

— Пройшло, бачите? Пройшло. Я сміюся. За ваше здоровля, ясновельможний, за успіх вашого діла!

Вихилила чарку до дна.

— Завтра теж день. Ціла низка днів, дощевих і погідних, турботних і веселих, — так минає життя. А діло перетриває нас. Будемо жити в долі, хоч умремо в життю... Правда, пане гетьмане? Ви не покинете діла? Доведете його до краю? Діло ведіть! Не було Ковалівки, ні троянд, ні Мотрі, — нічого не було. Є тільки діло.

Сумно дивився на неї.

— Гадаєте, дурманю себе? Оп'янюю? Нічого подібного.

З душі кажу. Я вже себе в руках тримаю. І не пущу. Це було хвилеве безсилля, спомин батька, матері, усього, що пережила. Пройшло... Чому ж ви не п'єте свого вина? Гадаєте, гірке? Солодке вино і кріпке, сили додасть. Випийте, пане гетьмане. Ось я п'ю.

— Мотре!

— Гадаєте — вп'юся? Ні, міру собі знаю. Мене до чарки не тягне. Лиш такий момент, такий дивний момент! Хто знає, чи побачимося знову... Пийте ж на добрий спомин, на вічну пам'ять тому, що було й минуло, мов у землю зійшло або до неба полетіло, як легка хмарка на голубому блакиті, ось-ось, ще видно її, як мрію, як зітхання, а за хвилину не буде нічого, лиш синій-синій блакит. Пийте!

Гетьман випив одним душком і поставив чарку на стіл. — Доволі! Чую, старшини надходять. Треба мені до них.

Воєнна рада? Щось такого, Мотре. Ще раз спасибі вам за нинішній вечір. Спасибі за все гарне й добре.

— Ми ще не прощаємося, правда?

— Не знаю, може. На раду не піду.

— Не виходьте з двора. Останьтесь тут. На рішення заждіть.

— Для мене вже рішене все.

— Як?

— Ви перейдете за Десну. Я остануся тут.

— В Батурині?

— З тими, що боронитимуть його. Ідїть, ясновельможний, вас ждуть, нетерпеливо.

Прощайте!

— Не відходїть, Мотре!

— Ні... До побачення!

ПРОЩАННЯ

Дощ лив як з відра, вітер перевертав стїжки. За Сеймом запалило хутїр. Грім запалив, а злива гасила. Червона луна то спалахне, то погасає. Від неї багриться вода в Сеймі, ніби хто крові до неї долив.

В бурю і громи з Батурина на Гончарівку скачуть коні і біжать вози.

До гетьмана старшини прибувають: Орлик, Чечель, гарматній осаул, німець Кенігзен, сотник Дмитро, деякі сотники городових полків Лубенського, Миргородського і Прилуцького і чимало урядовців гетьманської столиці. Гайдуки зі смолоскипами присвічують їм, лакеї впускають гостей у палату, знімають мокрі бурки, чоботи обтирають з болота, дворові відпроваджують коней

і вози до двірських будинків за палатою. Гамірно в гетьманському дворі.

— Але ж бо лле! — каже Чечель, вітаючись з Кеніг-зенем.

— Es giesst in Stromen ², — відповідає добродушний німець з червонуватим обличчям, з малим, грубим носом, як картопля. — Як розкиснетесь, то не витягнеш гармати з болота, пропадай!

— Козаки чорта тобі добудуть. Ходім!

У дверях до бенкетної салі Канігзен пускає Чечеля наперед.

— Ні, пане осауле, ви гість, а я тут свій, будь ласка, — відповідає Чечель, усуваючись набік.

В салі вже повно людей. Вітаються і стають гуртками в углах і попід стіни. Лакеї не сподівались нічного зібрання, щоприш тепер закладають свічки в павук і в свічники.

— Не жалувати свічок, — приказує Войнаровський. — Світиться, як за цапову душу. Гетьман сумерків не любить.

— Пан гетьман любить, щоб було ясно, як у днину, — додає батуринський сотник Дмитро, присадкуватий, бар-чистий, як медвідь, з чорним грубим вусом, втілення сили й енергії.

---

² Лле як з відра (нім.)

Саля оживає. І світлом, і гамором людей. Козак або мовчить, або говорить вголос, перешіптуватися не любить.

— Має приїхати, хай їде. Побалакаємо з ним. Не бачили бублейника! — гукає сотник Покотило.

— Цитьте! Прислуга, — заспокоює його товариш з Максимового полку.

— Цитьте?! Доки будемо цитькати? Якого чорта нам довше затаювати свої гадки? Досить того добра!

— Треба раз показати зуби! Хай знають наших.

— Хай буде сяк або так, а то ні се, ні те, ні третє, чортзна-що.

— Ні Україна, ні Москва, ні риба, ні рак. — Сплювує крізь зуби: — Тю!

— Таке життя і печеної цибулі не варте. Повсякчасно за свою шкуру дροжи. Нині проти шведа шлють, завтра в Польщу або на турка, а то ще, чого доброго, своїх бити прикажуть, поки самогона лаву не покладуть та в нагороду за вірну службу півкопи тобі не всиплють. А тоді: убирайсь! Тут же не Гетьманщина, а губернії царські!.. Наскучило.

— Кажуть, цар гетьмана конче в свої руки дістати хоче.

— Відомо... Хоче...

Збилися в гурток і говорили тихіше.

— Цар обіцяє гетьмана командантом над усею кавалерією зробити.

— А гетьман?

— Не хоче. Кавалерія — то ще не армія. Краще йому останками свого війська заправляти, ніж вести цілу кавалерію царську.

— Авжеж.

— Цар гетьмана заманює до себе. Кавалерійське командування — це тільки принада, щоб до руки прийшов, а тоді його: цуп! а тусь мені!.. І — запала клямка.

— Не пустимо гетьмана до царя.

— Хай лишається з нами.

— Як буде, так буде, постоїмо вкупі.

— Або постоїмо, або поляжемо, але разом, як під Термопіями спартанці.

У салю увійшов царський полковник Анненков, що в Батурині з московською залогою біля гетьмана стояв, ніби для більшої безпеки гетьмана, а на ділі, щоб за його рухами стежити.

Гетьман і за ним післав. Козацькі старшини не знали того, гадали, що Анненков, почувши про зібрання на Гончарівці, сам туди прибіг, і стали виявляти з того приводу своє невдоволення.

— І того чорт приніс. Ще його бракувало.

— Або ми, або він.

— Забагато два гриби в борщ. Орлик заспокоював старшин.

— Товариші! Гетьман полковника сам до себе покликав. Не визивайте його. Гетьман хоче позбутися небажаного свідка. І тому його з листом до Меншикова хоче післати. Лишіть!

Заспокоївши, підійшов до Анненкова. Цей стояв посередині салі, розклонюючись на всі боки й не знаючи, що з собою серед чужого зібрання робити.

— Пане полковнику, — сказав Орлик, — будь ласка, гетьман вас у своїм кабінеті дожидає.

Вийшли. Сотник Дмитро перехрестився:

— Слава Богу, тепер ми самі свої.

— Ще є один чужий між нами — німець.

— Цей від своїх певніший.

— Сумно.

— Але правдиво, панове.

Крізь відчинені двері до сіней видно було, як Анненков з гетьманського кабінету вийшов і як Орлик випровадив на рундук. За хвилину гукнув візник: «Гей да. тройка», і на вулиці тоненьким голосом завищав колокольчик. Анненков з листом від гетьмана до Меншикова поїхав.

Тоді в сінях почувся лиск чобіт і бренькіт острог. Сердюки з шаблями наголо ставали біля дверей сторожі гетьманської особи.

Гетьман іде!

Хто сидів, піднявся з місця. В салі зробилося тихо. Всіх очі повернулися на двері, з котрих

вийшов Іван Степанович. Скорим і бадьорим кроком пройшов салю, вітаючи всіх ураз і кожного зокрема. Біля нікого довше не спинявся, не розпитував про здоровля його і родини, спішився.

— Панове товариство, — почав, стаючи біля стола. — Попрохав я вас, незважаючи на пізню годину і на бурю, бо маю важне діло до вас.

На хвилину замовк, ніби надумувався, що дальше казати. За той час, хто оподалік стояв, навшпиньках підходив ближче.

— Наближається важний момент.

Всі насторожили уши.

— Може, здійсниться те, чого я собі здавна бажав і чого, сподіюсь, хочете також і ви.

Над салею, мов ангел пролетів. Чути було, як скапували на долівку свічки.

— Може, нам Бог допоможе, що виборемо собі волю.

— Дай-то Боже! — залунало кругом.

— Боротьба нелегка, не потребую вам казати. На те ви козаки. Кому ж добувати волю, як не вам.

— Авжеж нікому, як не нам, — відповіли йому.

— Батурин — резиденція моя. Ворог недалеко стоїть.

Боюсь, чи оставить він його в спокою.

— Хай пробує. Поломить зуби, — відповів Чечель.

— Батурина так легко не здамо, — додав батуринський сотник Дмитро.

— Які в нас сили? — питався гетьман і став вичислювати на пальцях. — Маємо чотири сердюцькі полки: Чечелів, Покотилів, Денисів і Максимів, до того частина трьох городових полків: Лубенського, Миргородського і Прилуцького. Завтра ще дещо з сіл і пригородків прибуде. З мешканців Батурина, сподіваюсь, також дехто вхопить за мушкет. Як гадаєте, видержите облогу?

— Города, ваша милосте, — відповів коротко Чечель, — не здамо. Це ми вам обіцяємо кріпко.

— В добру волю не сумніваюся, але чи стане сил?

— Облога довго тривати не може, — завважив Кенігзен. — Король Карло над Десною стоїть. Москалі або підуть йому назустріч, або подадуться взад. Великої сили під Батурин не кинуть.

— Як ваші гармати? — повернувся до Кенігзена гетьман.

— Їх не багато і здебільшого старі. Але гармаші добрі.

— А муніція?

— На двадцять днів хватить, коли не стріляти даром.

— Про двадцять днів і бесіди нема. До тижня сподіюсь поспіти на відбій — з його милостею королем. А харчі?

Батуринські урядники стали обчислювати, скільки в магазинах збіжжя, скільки їх приблизно в торговців і доставців, скільки можна завтра з близьких млинів привезти.

— Муки маємо досить, сіль є, до того каша й сало. Якщо облога не потриває довго. Голоду не боїмося.

— То й добре. А мури й вали?

— Поправлено дещо, — говорив, підступаючи, Чечель. — Рови прочищені й напущені водою, вали підновлено, палісади теж. Маємо дещо бочок зі смолою, кипятку наваримо скільки завгодно — приймемо ворога гідно.

Гетьман думав. Ніби зводив усе до купи, що чув.

— А люди? — спитав і повів кругом очима. — Як гадаєте, певні вони? Бо не потребую вам казати, що при кожній облозі не цей ворог страшний, що перед городом, а той, що в ньому. Хатній ворог найгірший. Якщо ви непевні своїх людей, то краще города не замикати. Заберу військо, оставлю тільки сторожу, з міщан, хто хоче, хай виходить на село, — кажіть!

Зірвалися, як буря.

— Ваша милосте. Ми за людей своїх голови дамо. Не осоромимо гетьманської столиці. Ворогові її не здамо. Ваша милість можуть спокійно від'їхати до війська.

— Стоїмо, як мур! — заявив Кенігзен по-німецьки. Загомоніло в салі. Старшини перекидалися словами, підходили до гетьмана, впевняли його в своїй силі і в охоті боронити столицю. Ті, що не так певно дивилися в будучність, усувалися назад, знаючи, що перевага по стороні перших. Дехто виявляв жаль, що гетьман не довірював своїм людям, обиджав їх.

— Ми нічого так не хочемо, як звести раз порахунки з ворогом нашим. Тут або віз, або перевіз. З москалями ані в тин, ні в ворота. Вкупі нам не жити. Розлучімся раз.

Гетьман дав знак рукою.

— Хто з вас противної гадки, панове, — питався, — хай голоситься.

Не відозвався ніхто.

— Тоді, Чечель, віддаю тобі мою резиденцію, борони її. А ви, панове товариство, слухайте полковника Чечеля, як слухали б мене. Може, Бог дасть, що відніметься тая чаша від вас, може, ворог не буде мати сили й часу облягати цей город, а як ні, то не забувайте, що твердині боронять не так мури і вали, траншеї і бастіони, як згода і єдиномишленність його оборонців, як послух, який винні обложенці своєму командантові. В твої руки, полковнику Чечель, долю Батурина передаю.

Чечель поклонився низько, гетьман руку йому подав. І другі кріпко стискали Чечелеву долоню,

впевняючи його в своїй непохитній охоті підчинятися його приказам і не здавати твердині.

— Гармати на осавула мого пана Кенігзена здаю, сотник Дмитро городом порядкуватиме, щоб лад був у ньому. А тепер, панове товариство, поручаю вас милості Божій, котра вас не опускає, поки ви не опустите города того і не здасте його в руки ворога, із-за чого сталася б нечесть велика всьому війську козацькому і кривда мешканцям нашої столиці. Милість Божа да будет з вами.

— І со духом твоїм, — відповіли побожно.

— І ще одно прохання: не погордуйте моїм хлібом-сіллю, панове товариство. Я старий. Не знаю, чи переживу негоду. Важкі хвилини дожидають мене. Може, востаннє погощу вас у себе. Будь ласка!

Перейшли до столової. Тут на круглому столі накладено усяких зимних страв, печива й м'ясива, пиріжків, маринованих риб і грибків, сушених і в меді варених овочів. На підносах стояло багато чарок, налитих старим вином, від якого пахощі понеслися по світлицях. Тільки крісел кругом стола не поставлено — знак, що це перекуסקа наскорі, а не вечеря. З'їж, попий, обітри вуса і йди. Спішися.

— Вип'ємо, панове, як поляк каже, стремінного за добру долю города Батурина і всіх мешканців його, на потугу його оборонців у твої руки, полковнику Чечель. — Гетьман підняв чарку

вгору і повів очима докола. — Від краю до краю, всім вам добра бажаю.

Голос його дрижав, ломився. Видно було втому, фізичну і душевну. Гетьман випив і повалився у фотель. На його обличчю появились знаки великого болю. Панував над ним, не хотів зрадитися перед старшинами, що хорий, але й сила волі має свої границі. Обличчя гетьмана то жовкло, як віск, то неприродні рум'янці являлися на ньому. Голова хилилася на груди.

Прикликали лікаря, Войнаровський з Чуйкевичем віднесли хорого в відпочивальню.

Старшини з жалем і смутком відправляли його очима.

— Що ж тепер? Що нам тепер робити? — приставали до Орлика, на котрого привикли були дивитися як на праву руку гетьмана.

— Не тривожтеся, — відповів. — Це з гетьманом не раз тепер буває. Дасть Бог, пройде. Стара людина, а трудів і на молодого забагато. Спішіть кожний до своєї роботи. Не спати нам нинішньої ночі. Городові частини полків Лубенського, Миргородського і Прилуцького треба поділити. Що потрібне для оборони Батурина, залишити, що ні, хай готується в похід. Зі сходом сонця двигнути через Сейм у напрямі Коропа, невеликими відділами і ріжними вулицями, без бубнів, сурм і співу, щоб батуринців не тривожить.

Конечний обоз можна посилати тепер. Люди сплять — не почують. На дорогах болото, великого гуркоту не буде. Вози не можуть поспішати. Сотник Дмитро допильнує переправи через Сейм.

— А гетьман? Як же йому пускатися в похід, коли він недужий? Хай залишається тут з усім військом, що має під рукою. Будемо боронити Батурина і його.

— Так не можна. Гетьманові треба за Десну до нового союзника, щоб ворог не вбився клином поміж них. Може, йому до рана покращає. Як ні, то хорого з лікарем перевеземо в кареті. Не турбуйтеся тим. Ваша турбота — Батурин. Приготуйте все, що до оборони потрібне. Не забудьте нічого. Виїзд.

Тускле поранкове світло зазірало в світлиці. Від нього блідло світло свічок. Горіли, як при катафалку.

Невиспані лица сердюків і прислуги зеленаво-бліді. Але в руках не пізнати втоми, радше помітний поспіх. Останні килими й перські коври скачують і ховають до скринь.

У сінях тих скринь ціла гора. Навантажують вози. Готові від'їжджають, аж скриплять, ніби стогнуть під надмірним тягарем.

На їх місце під браму від'їжджають нові. Така робота триває цілу ніч, відколи розійшлися старшини. Чуйкевич усе щось нового виносить. Чимало добра в гетьманському дворі на Гончарівці!

Всього й забрати годі. Але в світлицях помітні вже пустки, і кроки людей лунають чимраз то голосніше, але й глухіше.

Скрині з золотою та срібною посудою, з хрусталами й дорогоцінним склом поїдуть насамкінець під окремою сильною сторожею людей з першого сердюцького полку. Готово! Зі спальні виходить гетьман, вбраний, як до дороги. На обличчю сліди втоми й терпіння, але йде сам.

В одній з бокових кімнат наготовлено снідання. За столом Мотря. На ній та сама плахта й горсетка, що мала колись у Ковалівці, лиш жовтих троянд не видно у волоссю.

— Ви ще не зібралися, Мотре Василівна?

— Я остаюсь тут. Гетьман зморщив чоло.

— Це неможливо. Батурин може бути в великій опресії.

— Якраз тому не хочу його покидати.

— Ви не знаєте, що таке облога. Мотре, прошу вас, їдьте з нами — зі своїм мужем, — поправився гетьман.

— Ні, пане гетьмане, — відповіла рішучо, — позвольте мені залишитися тут. Я в Батурині зросла, знаю тут мало не кожду дитину, позвольте поділити з ними долю й недолю.

— Ніхто вас не силує, але ви жертвуєте собою. Що на це скаже муж?

— Він дав мені дозвіл.

— М'ягкого ви маєте мужа. Я вас не лишив би.

— Тут мати моя, — завважила Мотря.

— Мати?

— Любов Федорівна прибита важким горем.

Хто ж потішить її?

Гетьман здивовано глянув на Мотрю.

— Це ваше невідкличне рішення?

— Так, пане гетьмане.

— Га! Тоді нехай вас Бог має в своїй опіці! — і поцілував її в голову, як батько.

Нахилився.

Припала до його руки, як донька.

Хотів ще щось казати, приложив долоню до чола, потер і, повернувшись наглим зворотом, вийшов з кімнати. Пустилася за ним. Спинив її.

— Ні, Мотре Василівна, останьтесь тут, так краще.

Послухала. Крізь відчинені двері бачила, як силувано бадьорою ходюю пройшов сіни, як попрощався з прислугою і вийшов на рундук.

Повіяло осіннім холодом по пустих світлицях гетьманського двора на Гончарівці.

Гетьманська карета ще перед досвітком від'їхала наперед ген далеко за Сейм.

Гетьман, хоч хорий, сів на коня, обулився козацькою буркою і в оточенні старшин виїхав зі свого двора.

Не оглядався.

На непевну долю лишав його.

Мусив.

Тихо, не розмовляючи з собою, їхали біля гетьмана Орлик, Войнаровський, Чуйкевич і другі.

В поранковій імлі, серед осіннього дощу виглядали, як привид, ніби похоронний похід.

З коней бухала пара. Зимно було.

Як переїздили міст, в Батурині заграли дзвони.

Неділя.

Гетьман зняв шапку і перехрестився. Ціле товариство пішло за його приміром. Коні стали. Молилися їдці. За Батурин, за долю людей, котрих у його мурах лишили.

Під мостом біля огнища грілися вартові. Варили снідання. Пізнавши гетьмана, вискочили — віддали привіт.

Гетьман закликав їх до себе.

— Коли б так, не дай Боже, надтягав ворог, міст зірвати.

Притакнули мовчки.

Довго бовваніли їх постаті в імлі, поки їдці не окрилися перед ними на закруті широкої болотистої дороги, серед нив, покритих жовтою стернею і зеленою озиминою.

Мовкли дзвони на батуринських церквах. Лиш на одній гомонів ще довго невеликий дзвінок, ніби плакав. Хазяїна прощав.

Батуринці у святочних вбраннях поспішали на службу Божу.

— Гетьман від'їхав.

— Кажуть, за Десну до шведа. (Не знати, хто їм це повів). Жалували, та не противилися.

— Чечеля своїм намісником лишив.

— Кращого нам і не треба. Постоїмо за нього. Зуби поломить москаль.

Дощ ущухав. Блиснуло сонце. Замигтіли золочені хрести.

ЗА ДЕСНУ

В неділю 24 жовтня під вечір гетьманська карета в'їхала в городок Короп на річці того самого імені. Біля гетьмана були: Войнаровський, Орлик, Чуйкевич, Горленко, його вірний покоєвий Кендзеровський і старшини тих сердюцьких і компанійських відділів, що супроводжували його.

Кругом Коропа стояли гетьманові полки з полковниками Апостолом і Горленком, з охочекомонним полковником Гнатом Галаганом, з компанійськими полковниками Кожухівським і Андріяшем. Тут були генеральний хорунжий Сулима й генеральний обозний, «лисий чорт», як його гетьман іноді прозивав, Ломиковський. Люда біля дванадцять тисяч, здебільшого козаків не

молодиків, а бувалих у походах і загартованих у боях.

В самім містечку розложилися щонайвірніші частини, решта війська примістилася по присілках або таборилася на полях, повигребувавши собі та порозпинавши походні намети. Інші ютилися прямо під возами, вдоволившись клаптем соломи. Невибагливий козак і витривалий на зимно й погоду, як степовий кінь.

Кругом Коропа горіли огні, на мостах і роздоріжжях стояли варти, непевному народові проходу вночі не давали, боючись ворожих хитдощів і зради, гірш небезпечної, ніж боротьба у чистому полі.

Куди проїхав гетьман, оживали дороги. Козаки зривалися зі сну і, споглядаючи за золоченим ридваном, толкували про дальші плани теперішньої кампанії, про те, куди їх гетьман провадить і які задуми в нього.

Фантастичні вісті! Попадалися несміливі слова про гетьманів перехід на сторону шведську. Толки ті викликували в одних радість, а в других сумнів.

Свідоміші тішилися, бо надто вже в'їлося їм у карок московське ярмо, а іншого способу скинути його не бачили, другі оставалися під впливом того дурмана, яким сп'янював себе народ, а якому на ім'я: православний цар і вірна йому служба.

Виникали колотнечі й бійки, котрі доводилось старшинам втишати добрими й насильними способами. Гетьман, незважаючи на свою недугу, на недоспану останню ніч у Батурині, на труди дороги, зразу конем, а пізніше в кареті з Батурина в Короп, скликав своїх довірених старшин серед ночі з дня 24-го на 25-е, на раду.

Довго обмірковувано, чи переходити Десну і де її перейти, чи, може, залишити війська на лівому березі, а гетьман щоб тільки з невеликим почотом спішив до шведів і провадив їх на цей бік. Довго не могли погодитися, бо всі вони були схвильовані тим неспокоєм, котрий обгортає навіть сміливу козацьку душу в цей мент, коли треба рішатися на важке й непевне діло. Апостол казав, що нема що гаятися довше, як переходити, то переходити купою, забираючи і ті старшинські родини, що успіли вже приїхати в Короп. Горленко був другої гадки. Переправа за Десну річ сама собою не така-то легка, пощо і переправлятися, заки гетьман договориться з Карлом до чогось певного й рішаючого, а договориться, так тоді шведи перейдуть на цей бік. Не треба даром турбувати козаків.

Вибрали посередню дорогу. Половина війська зі старшинами, котрих співучасть у його планах надто видна й неоспорима, мусить, не гаючись, перейти на другий бік, решта останеться на лівому

березі річки, дожидаючи розвитку дальших подій. Якщо вони не зложаться щасливо, так неважко буде сказати Меншикову й переконати царя, що залишилися ті, які не спочували Мазепиній зраді і в його переправі через Десну добачували щось непевного.

Так і зробили.

В понеділок, дня 25 жовтня, щонайвірніші частини гетьманських полків двигнулися з-під Коропа в напрямі Оболоня.

Зароїлися поля й дороги людьми, кіньми й возами, заторохтіли гармати по злегка примерзлій землі, розмішуючи з болотом і той легкий сніг, що впав був уночі.

Козаки йшли радо, бо постої пізньою осінню, коли стужа добирається до шпіку-кості, гірше надокучать від самого походу, а дождання бою гірш томляче від зустрічі з ворогом. Та ще й тому йшли радо козацькі полки, бо вели їх не чужі полководці, а свої старшини під проводом самого гетьмана, в котрого досвід і воєнне знання ніхто не сумнівався.

Гетьман їхав на самому переді. Спокійний був і ніби вдоволений тим задовіллям, яке дає чоловікові свідомість, що скінчилося тривожне хитання і що діло вже рішене. Бог знає, що дальше буде, але не буде вже залежності від царського гніву й ласки, не буде того томлячого вижидання,

чи лист до княгині Дольської або до короля Карла дійде щасливо до них, не попавши в небажані руки. Отеє укривання своїх задумів і планів, це повсякчасне тремтіння, щоб один схиблений крок не попсув цілого, з таким накладом сил і здоровля, з такою натугою думки, веденого діла виснажувало гетьмана Мазепу й грозило витратою останків сил, котрих йому якраз тепер так дуже, дуже потрібно. Рад був, що впливе на чисту воду і, відкривши шолом, гляне ворогові в очі.

«Ти московський цар, а я український гетьман. Ти будуєш нову царську державу на кістках сотні поневолених народів, я рішивсь будувати свою, незалежну від деспотії твоєї. Я зрадив тебе, бо не хотів зрадити власної ідеї. А хоч би мені й не довелось остоятися в бою з тобою, хоч би й прийшлося зложити свою голову стару і стурбовану, так останеться Мазепина ідея. Вона житиме під попелом і кістками, поки грядучі покоління не відгребуть її, не піднімуть високо на свій прапор і не заткнуть його біля престолу вільної та незалежної від московських царів Української держави».

Гетьман кінчив порахунки з совістю своєю, і коли його що бентежило, так це хіба свідомість тих нових жертв, котрих вимагатиме його діло. Гетьман знав, що грізний цар во гніві своїм, а гнівом цим він спалахне, коли незабаром виявиться, що гетьман

Мазепа перейшов на сторону короля Карла. Але невже ж Україна і без того не приносить в жертву деспотії царській своїх людей і своїх маєтків? І невже ж тії жертви падають, мов у безодню, безслідно і безхоченно? Вилюднюється і спустошується край, нівечиться освіта і культура, що гетьман збудує, цар винищить своєю «собственною всевладною рукою». Ні, ні, дальше так бути не може. Треба було раз підняти клич самостійної держави, без котрого народ дорешти пропаде, переміниться у велике стадо невільників-рабів, що з острахом звірячим послухно йдуть туди, куди їх жене нагай чужого пастуха. Пропадеш, згинеш, Україно, коли, замість боротися за привелеї панів і за вольності селян, не піднімеш боротьби за спільне й дороге для всіх, за свою власну державу, в котрій вирішаються твої внутрішні питання, твої старі, невіривнані домашні порухунки.

Жертви, котрі покладеш тепер на рідному престолі, не

пропадуть, їх прийме Господь, і вони як не тепер, то в будучності стануть на суді історії, як велерічиві свідки й оборонці твоїх прав споконвічних і твоїх оправданих

бажань...

Гетьман заспокоївся. Тільки Батурин не давав йому спокою. Прочував, що йому в першу чергу

придється відповісти за вчинок гетьмана. Це ж його столиця, найсвідоміші і найвірніші йому люди. Між ними лишилася Мотря. Чому не хотіла їхати з ним? Чи справді жаль було кидати матір, причину її горя?

Дивна й нерозгадана вдача. Як була, так і залишилася Сфінксом, котрий манить до себе загадкою душі і тими питаннями, на які годі дати вдоволяючий одвіт.

Гетьман принаглив коня.

Побачив перед собою широку, бліду смугу Десни, на котрій злегка й несміливо стинався лід, ніби річка рада була вбрати на себе ледяний панцир, щоб по ньому перейшли козацькі коні й переїхали вози.

Погода не слухала її. Тонесенька шкарлуца леду тільки при берегах трималася купи, а посередині топилася і спливала з водою.

Біля Оболоня при лівому березі ріки стояв великий пором, а недалеко від нього козацькі піоніри кінчали будувати міст на чайках. Гетьман повернув коня. Довгу хвилину глядів на того різнобарвного вужа, що вився шляхами й полями, хвилястий, неспокійний, повний ізгибів, місцями порозриваний, ніби його хто порубав мечем, то знову грубий і лінивий, ніби проковтнув якусь поживу і травить її.

Гетьман підняв булаву. Голова вужа спинилася. Ізгиби стали вирівнюватися, відірвані частини лучилися з собою.

П'ять тисяч людей, тисячі коней і возів здержувалися на приказ одного руху гетьманської булави.

Здовж шляху на конях скакали старшини, туди й назад, розносячи прикази гетьманські.

Туловище довжелезного вужа повернулося і звільна стало посуватися направо в напрямі мосту. Досягнувши його головою, зупинилося і ніби завмерло.

Гетьман зліз з коня і перший увійшов на пором. За ним провадив чура його сивого коня.

Покоєві зносили найпотрібніші клунки, з возу знесено декілька важких, залізом сильно кутих скринь.

Гетьман стояв напереді порому, до котрого з берега сходили і зіскакували його вірники. Пором захитався.

— Вже всі? — спитав гетьман, оглядаючись на берег. Там стояв задуманий Орлик. — Може, ти гадаєш вертати? — спитав його гетьман.

Орлик стрепенувся, скочив і підбіг до гетьмана.

— Ще час. Останній мент. Рішайся.

— Я вже давно рішився, милосте ваша.

— Так їдьмо!

Поромщики перехрестилися і вхопили за линву. Пором ліниво й ледви помітно став сунутися по тихій воді.

Між ним з берегом лягала чимраз то ширша смуга.

— Уявляю собі, — сказав гетьман до Войнаровського, — що так по безбарвних струях мовчливої Лети сунеться Хароновий човен.

ВІДЧИНІТЬ ВОРОТА!

Вже під час богослуження в церкві помітна була тривога. Народ чекав, коли священик промовить слова «со миром ізойдім!». І в голосі священика почувалася якась непевна чутка.

Відвертаючись від престолу і благославляючи народ, він тривожно дивився у двері, ніби ждав, чи не появиться в них небажаний гість.

Хто стояв ближче дверей, не втерпів і виходив із церкви, не дожидаючи кінця.

Під церквою, на майданах і на вулицях збивалися люди в гурти й балакали.

Гетьман на досвітках з Батурина виїхав, забираючи з собою частину батуринської залогі. Чечеля командантом Батурина лишив.

Це заспокоювало людей, бо Чечель відомий був як досвідний і хоробрий вояка, як полковник, котрого слухали, боялися, але й любили козаки.

Батуринці привикли до того, що гетьман часто виїздив та виступав у похід, і останніми роками він гостем у своїй резиденції бував. Але якраз тепер, коли і москалі, і шведи були так недалеко і коли нікому невідомо було, що принесе завтра, всякому хотілося, щоб гетьман був тут.

Щолиш вчора пізнім вечером прибув, а нині вранці, дивись, уже його нема.

Розійшлась чутка, що гетьман не до царя, а до шведа поїхав. В перший мент зжахнувся Батурин. Але Чечель і другі старшини заспокоювали людей. Казали, що нікому невідомо, що гетьман рішиться зробити, але що зробить, то певно й добре буде, конечно. Довідалися батуринці, що видано приказ, щоб на Сеймі міст зірвати, коли б московське військо надходило, і тепер уже ніякого сумніву не було — гетьман пішов до шведів!

Всякий розумів, що воно значить. Але, на диво, батуринці скоро якось освоїлися з тією гадкою, гетьманська столиця стала по стороні гетьмана. Добре зробив. Краще зі шведом, як з царем. Відомо було, що цар гадає скасувати Гетьманщину, а тоді й Батурин утратив би права й привелеї столиці, а став би звичайним повітовим городком. Пощо триматися царя?

На вали, на замок!

І народ кинувся до роботи. Навіть жінки не дармували. Хоч неділя, копали, возили землю,

двигали дерево й каміння. Скрипіли тачки, і по цілім городі роздавався луск топорів і сокир. Спішилися.

До города тягнули цілі валки з поблизьких сіл і хуторів з утікачами, а з млинів — з мукою. Забувалися звичайні турботи, забувалися ворожнечі поміж поодинокими родами, всі як один ставали до роботи, щоб скріпити город і зробити його спосібним до оборони.

Московська залога, що стояла в своїх казармах під замком, на батуринському подвір'ї, і творила ніби окремий город у городі, живучи своїм доволі відокремленим життям, бо батуринці нерадо допускали царських людей до своїх хат і родин, здивовано і недовірливо дивилася на працю міщан і козаків, не знаючи, до чого воно йде. Гадали, що проти шведів скріпляють батуринці свій замок, і дивувалися, чому і їм не кажуть помагати. Пояснювали собі тим, що їх командант Анненков виїхав, а його заступник не спішиться накладати на них роботу. Хай риються черкаси. Це не річ царських людей.

Ніч з неділі на понеділок минула на дальшій праці й на тривожному вижданню. Не тільки на замкових вежах, але й кругом Батурина розставлено вартових, щоб, запалюючи бочівки зі смолою, дали знак, коли б наближався ворог. Але ворог не надходив.

Мотря весь день була на замку. Стрічалася з Чечелем, з Кенігзенем, з полтавським полковником Герциком і з генеральним осаулою Гамалієм, балакала то з регентом гетьманської канцелярії проте, де б краще заховати архів, то з городничим про лад і спокій у місті. Її поява додавала всякому охоти, її слова будили запал і відвагу. Донька безталанного Кочубея була відома всякому й люблена усіма. Її краса, її розум і серце єднали їй прихильність цілого міста. От і тепер казала вона відчинити свої багаті комори і щедрою рукою роздавала батуринській бідноті хліби. Як смерклося, відвідала маму.

Любов Федорівна не нагадувала колишньої Кочубеїхи. Сильно постарілася і зробилася мовчливою, як черниця. Вбиралася в чорне, звичайне вбрання і не красила волосся, ані не підмальовувала собі рум'янів.

Мотря застала її в старому дворі Кочубеїв, як зі служанками краяла довгі пояси з тонкого льняного полотна і скувала шарплі, щоб було чим осматрувати рани.

— І ви теж працюєте, мамо?

— Що люди, те й я... Що чувати в городі, Мотре?

Мотря розказала городські новини.

— Скучаєш за мужем? Не скучай. Така вже доля козачки. Не натішитися своїм чоловіком.

Краще гине на війні, як дома. — І її руки почали ще жвавіше працювати.

— Як гадаєте, мамо? — почала Мотря. — Обложать москалі Батурин?

— Вони вже нас давно облягають, цілу Україну обложили. якої тобі ще облоги треба?

— А чого ви сподіваєтеся, мамо?

— Нічого доброго я вже не сподіваюся, дитино, але робити треба. Мають нас різати, як худобину, боронімся...

Змінилася Любов Федорівна.

Пізно ввечір вертала Мотря від мами. В переулку, під замковими мурами, хтось заступив їй дорогу. Хотів ухопити за руку, блиснула штилетом, став.

Пізнала Івана Носа, старшину Прилуцького полку, котрий перед кількома роками підлабузнювався до неї, а на котрого вона й дивитись не хотіла.

— Чого вам треба? — спитала.

— Бачу, йде самотня жінка, провести хотів.

— Опікуни!.. Тривога, город облоги дожидає, а він на лови на жінок виходить. Останки сорому згубив!

— Мотре Василівна! Не такого слова я від вас сподівався. Гадав ратувати вас з того пекла, яке тут зчиниться за днів кілька. Послухайте мене. Тікайте, шкода вас, їй-Богу, шкода. Я вас люблю. Підемте

звідти геть. Заведу вас у безпечне місце, заховаю перед людським оком, берегти вас буду, як свого власного ока. Не відтручуйте мене, не робіть безталанним. На що ви ждете, Мотре? Вони вже не вернуться. Між вами й ними непрохідна прірва. Маєте згинути або потрапити в московські руки — ходіть зі мною, спасайтесь, поки час!

— Так говорить старшина, котрого гетьман залишив для оборони города? Подлий!

Хотіла йти. Спинив.

— Бачите штилет? Як не пустите...

— Одно слово, Мотре. Ти не дитина, знаєш, що після нинішнього нам далше не жити.

— Чому?

— Ти пожалуєшся Чечелеві на мене, він мій неблаганний ворог.

Мотря надумувалася хвилину.

— Нікому не скажу, — відповіла.

— Не вірю. Нам треба побалакати подобру. Маю щось дуже важного сказати.

— Що?

— Нині — ні. Завтра, як стемніється, жду тебе біля старих воріт.

Мотрі на саму гадку, що завтра знов має стрінутися з тим чоловіком, мороз пішов по тілі, але погадала собі, що, може, він дійсно має їй щось важного сказати, і — згодилася.

— До завтра нікому нічого не кажи. Слово дай!

— Чесне слово даю, — відповіла.

Хтось здалеку надходив. Ніс шапку аж на ніс насунув і скрутив у бокову вулицю. Мотря побігла додому.

Довго вснути не могла. Несподівана зустріч з Носом збентежила її. Нахаба. Як він смів, що він собі гадає, за кого він її держить? Пощо вона давала слово? Найкраще з таким чоловіком зразу зробити порядок. Напав її, в городі, котрому грозить облога...

Пропало. Завтра мусить з ним мати розмову. Може, щось дійсно важного почує.

Заснула аж над ранок. Спала кам'яним сном, досипляла кілька невиспаних ночей.

Було недалеко полудня, як чура постукав у двері.

— Пані, вставайте негайно, пані!

Скоренько накинула на себе плащ, всунула ноги в хутрянні мешти, вийшла.

— Що такого?

— Меншиков з князем Голициним їдуть.

— Де?

— Ще їх не видно. Але наш чоловік з Обмачова на коні прискакав, вони там ночували чи спочивали і з Соболевським розмову вели.

— Нікчемний зрадник, — крикнула Мотря. — Не такий страшний ворог, як свої... Знає князь Меншиков, куди гетьман поїхав?

— Мабуть, що знає. Наш чоловік казав, що Меншиков до гетьмана в Борзну їхав, коло Мени дігнав його Анненков з листом від пана гетьмана, що пан гетьман у Батурині, і він подався туди. По дорозі стрінувся з Голициним, доїхали до Обмачова і тут до них Соболевський підійшов.

Мотря одягнулася і пішла на замок.

В городі панувала тривога. Зводили мости, замикали брами, наводили гармати.

На галеріях, що бігли вздовж мурів, стояли озброєні люди, старшини зазирали крізь прорізи в мурах. Особливо пильнували шляху від Обмачова. Але й других сторін замку не занедбували.

Кенігзен спокійно ходив від гармати до гармати, провіряв нахил дула, справляв. Чечель на чорному коні пробігав вулицями города, даючи прикази старшинам, щоб кождий був біля своєї частини.

Знали, що князі Меншиков і Голицин наближаються до Батурина, але ніхто не міг знати, чи за ними не надтягає військо. І в Батурині стояли москалі. Дехто радив, щоби їх перебити — Чечель не згодився. Відставив тільки сердюцький відділ, щоб пильнував казармів, і вночі казав забрати амуніцію. Москалі перестрашилися і з казармів

своїх не виходили. Їх офіцери сиділи тут, як у арешті.

Коло полудня з найвищої вежі залунало:

— Їдуть! Їдуть!

Чечель вибіг туди.

На виднокрузі появився невеличкий відділ драгунів, а за ним дві карети, кілька возів і знову два-три десятки їздців. Їздці й карети поспішали. Найдальше за півгодини будуть під містом. Гармаші зайняли місця біля своїх гармат, закламцали курки мушкетів, їх дула, як гадючі язики, висунулися з мурів. Сердюцькі відділи уставилися біля воріт.

— Їдуть! Їдуть! — понеслось по городу. Хвилина ще більшої тривоги, і — тишина. Город притаївся.

Чечель усе ще стояв на вежі й дивився, чи за князями не надтягає військо. Ні.

Зійшов. Усе готове. Хай приходять. Як же ліниво проходить цей час! Здається, й зовсім не проходить, а на місці стоїть.

Чого ж тая валка зупинилася на шляху? Перестроюються чи відбувають нараду? Може, завернуть? Чому ж бо вони вже раз не їдуть, а стоять? Ось кількох їздців відділилося від валки й поскакало вперед, підбігли мало що не до самого города, стають, коні тупцюють на місці, їздці озираються, їм подають якісь знаки з карет, і вони

повертають управо. Озирають вали, дивляться на мури, бачать озброєних сердюків, котрі кидають їм якісь глумливі слова вділ, ніби викликають на герць.

Це, мабуть, князі післали їх на звіді. Вертають, звідом-лення дають.

Карети рушають з місця, але, проїхавши яку сотню сажнів, знову стають.

Чому ж вони не їдуть?

З батуринського подвір'я вискакує двох московських драгунів, біжать до свого команданта, щось йому передають. На мурах шум. «Чому ми їх не перебили?»

Чечель пробігає вздовж мурів і заспокоює сердюків і міщан. Поки не надтягнуть московські сили, небезпеки нема. Це тільки Меншиков з Голицином їде. Гадав, що гетьмана застане.

— Не пустити його!

— Пустити. Хай скаже, чого йому треба. Не годиться зраджувати князя.

— Не пустити! Не пустити!

— Не пускаймо троянського коня! — каже хтось із козацьких старшин.

— Не пускаймо, не треба, пощо!

Від валки двох сурмачів під мури під'їжджає, за ними полковник Анненков.

Сурмачі сурмлять, мабуть, Анненков переговорювати хоче, «слухайте, слухайте, не шуміть!»

На мурах тихне. Козаки збираються у тому місці, куди під'їжджає Анненков.

Під'їхав, стає, гукає. Його не чують.

— Ближче! Ближче!.. Тихо там, чуєте, Анненков щось балака!

Царський полковник під'їхав ще ближче, долоні до рота, як трубу, приложив, кричить:

— Козаки і ви, мешканці міста Батурина!

— Голосніше, голосніше!

Анненков кричить, аж йому очі з лоба вилазять:

— Чого це ви зазброїлися, мов проти ворога? — питається.

— Бо приятелів не сподіваємося, — відповідають йому з мурів.

— Чого ви це позачинювали ворота, чому не пускаєте князів і мене?

— Бо не треба вас тут, — відгукують йому.

— Відчиніть сейчас, пустіть князів у місто, а з ними й царських ратних людей.

— Пустити вояків в кошару. Не треба, не треба.

Анненкову жили на шиї набігають. Такої сміливості від хахлів він ніяк не сподівався. Видимий бунт. Батурин з Мазепою у змові.

Анненков хоче повернути конем і вертати до Меншикова й Голицина. Надумується. Спробує ще раз — може, вговорить.

А на мурах між тим новий шум.

— Чого тут ждять? Пали!

Старшини насилу здержують козаків. Так не можна. Анненков на переговори прийшов. Не годиться.

— Змести їх усіх, московську залогу перебить, менше ворога, менша небезпека. Пали! Кенігзен наводить пістолю:

— Послух або смерть.

Нерадо заспокоюються.

— Тихо там! Анненков знов балака. Анненков кричить:

— Козаки і ви, чесні мешканці города Батурина!

— Голосніше, не чуємо! Анненков аж вищить:

— Отямтеся, не гнівіть їх милостей князів і не стягайте на себе страшного гніву його величества царя. Відчиняйте ворота подобру! Раджу вам.

Козаки гомонять. Дехто каже, щоб відчинити, нема чого боятися, це ж жмінка людей, нічого вони не зроблять.

— Пощо? — відповідають другі. — Щоб побачили, як ми зазброїлися? Не треба.

— Утретє взиваю вас, — гукає Анненков, — щоб ви відчинили ворота. Чому не пускаєте нас?

З мурів відповідають йому:

— Бо гетьман не велів нікого в город впускати.

— Може, шведів не велів гетьман впускати, а не нас? — питається Анненков.

— Не шведів, а москалів.

— Москалів? Чому?

— Бо через них українцям чиниться велике знищення, через них немало вже сіл і міст попропадало.

— Цілі міста й села москалі попалили, а людей мордували.

— Не пустимо! Гетьман не велів! — гукають.

— А де ж гетьман? — питається Анненков.

— До Коропу поїхав.

Анненков повертає свого коня, трубачі їдуть за ним. Їх проводжають з мурів насміхом і глумливими словами.

— Їдьте до чорта в зуби!

Анненков прискакує конем до карет. Щось князям каже, руками розкладає, нараджується, не знають, що робити.

Аж Меншиков стає у повозі, підносить руку, кулаком Батуринові грозить. Його гарне обличчя поганіє — одна злість. Голицин заспокоює світлішого, тягне за рукав, просить сідати.

Карети завертають. Передня сторожа робить зворот уліво, жене вперед, карети за нею, задня

сторожа повертається на місці, і ціла валка посувається зразу тим самим шляхом, що перед годиною приїхала, а пізніше скручує в напрямі Коропа.

Вартові на вежах стежать за москалями.

— До Коропа поїхали, гадають гетьмана застати там.

— Боже провадь, дідько пхай!

Батурин заспокоюється... Відїхали... Може, вже й не вернуть. На шведа підуть. Гетьман Батуринові на відбій поспіє.

Город не тратить надії. Така вже вдача людська, що і в найгіршому все собі якоїсь надії шукає, дурить себе.

Не дурить себе Чечель. Знає він, які наслідки матиме нинішня розмова. Батурин виповів послух цареві, обидив його любимця Меншикова й київського воєводу Голицина, котрому цар довірив догляд над цілою Україною, зробив його ніби своїм намісником. Батурин не пустив царського полковника Анненкова до свого полку, Батуринові москалі не можуть того простити. Чечель скликав своїх старшин на раду.

Прийшли всі схвильовані, тим хвилюванням, яке викликає в людях свідомість дуже відповідального вчинку.

— Панове товариство! Козаки й батуринці виповіли цареві послух.

— Двом панам годі служити.

— Або слухаємо царя, або гетьмана.

— Або Москва, або Україна.

— Гетьман нам регіментар, його прикази для нас святі.

— Не перечу, — відповів Чечель. — Я тої самої мислі. Але ж не дурім себе надією на помилювання царське.

— Цар не милує нікого. Не помилує, і нас.

— Так тоді знаєте, що воно значить? Коли гетьман не поспіє нам на відбій, так за днів кілька сподіваймося московського війська.

— Хай прийдуть. Чорта з'їдять. Не бачили Москви!

Вулиця шуміла:

— До зброї, до зброї!

Молоді хлопці невеликими гуртами бадьоро вправлялися на майдані.

В церквах правили молебень. Жінки лежали хрестом. Горіли свічки, як мечі, з кадилиць снувалися дими, як з пожарищ.

— Панове товариство, — говорив до зібраних Чечель. — Не тішмося, що відігнали від Батурина князів, і не гадаймо, що вони не прийдуть. Меншиков зневаги не простить, хоч би й сам цар хотів простити. Взиваю вас усіх гуртом і кожного зокрема, щоб ви добре пильнували діла. Не занедбуйте нічого, що може причинитися до

скріплення нашого города. Та ще прошу і взиваю вас, щоб ви добре стежили не лиш за тим, чи не підходить ворог, але чи нема його між нами. Внутрішній ворог гірший усіх.

— Постоїмо, як мур.

— За Батурин, за гетьмана, за Україну!

Іван Ніс мовчки прислухувався нараді. Ніхто від нього слова не чув.

Мовчки від Чечеля поплівсь до Прилуцького полку.

ПЕРША ЖЕРТВА

Пізнім вечером в понеділок, 25 жовтня, тої самої днини, як московських князів батуринці не впустили в город, Мотря, заткнувши за пояс штилет і зазброївшися добрим пістолем, скрадалася до старих воріт.

За нею назирцем, як тінь, ішов її паж, попід плоти й мури, з того боку, по котрім падала тінь.

Іван Ніс, побачивши Мотрю, висунувся із заглиблення муру.

— Не підходіть до мене, — сказала Мотря, стаючи в

оборонній поставі. — Кажіть, чого вам треба.

— Вас.

— Ха-ха-ха! Збожеволів.

— Мотре, без тебе не жити мені. Поки тут був Чуйкевич, я не хотів нищити вашого щастя.

— Боявся.

— Я вже і чорта не боюсь. Все одно мені. Не хотів. Совість не давала. А тепер, як бачу твою загибель, хочу рятувати себе й тебе.

— Рятуймо Батурина.

— Його не врятує навіть Бог. По тім, що нині сталося, — пропаде!

— Таку-то тайну мав мені сказати Іван Ніс?

— Пропаде! — повторив, а в його голосі почувалася злоба, не жаль. — Не оборонить Батурина хоробрий полковник Чечель, ані Герцик, ні навіть німець Кенігзен, ні усі гетьманові заушники вкупі — пропаде!

— Не кракайте, Іване Дмитрійовичу!

— Не кракаю, а знаю. Кого ще не запаморочило дорешти, спасається з життям.

— Втікає? З потопаючого корабля утікають щурі. Хто такий утік?

— Не один, між іншими гетьманський канцелярист, товариш Чуйкевича по службі, Андрій Кандиба.

— Брешеш! — крикнула, збентежена такою злощасною вісткою, Мотря. — Брешеш, щоб заманити мене, чорте.

— Богом клянусь.

— Не вірю. Пусти мене. Пусти!

— Не пуцу! Не пручайсь. Попалась.

— Як в Бога віруєш, пусти! — кричала і просила Мотря, маючи тепер одно на гадці — летіти до Чечеля, докласти йому про втечу Кандиби, про небезпеку, яка з боку втікачів городові грозить.

Але Ніс, хоч ранила його штилетом у руку, тримав її у своїх обіймах, силуючись підняти її і понести з собою, з города, потайником, забутим усіми, геть. Мотря пручалася, кричала, затулив їй буркою уста, обкрутив голову, перемиг. В цей мент щось ухопило його ззаду, за шию, перегнуло і він повалився на землю.

Заки Мотря схопилася, заки здерла з голови бурку, котрою її обкручено сильно, аж болючо, нерівна боротьба скінчилася.

Не землі лежав умираючий паж, Івана Носа не було.

— Рятунку, люди, рятунку! — кричала, посилаючи кулі за тою чорною тінею, що втікала попід мури в напрямі забутого всіми батуринського потайника.

Надбігли люди й допомогли Мотрі перенести умираючого пажу до її двора.

Прикликали хірурга, рятунку не було.

ЧЕРЕЗ ДЕСНУ

Пором причалив до правого берега Десни. Не до самого, бо між рікою і високуватим берегом росли шуварі й густі верболози. З порому на берег кинено місток, по котрім пройшов гетьман і його товариство. Пором відчалив, щоб перевезти решту возів, котрі все ще наспівали. Деякі спізнилися із-за лихої болотистої дороги та всіляких непередвиджених пригод.

Гетьманський приватний обоз був чималий. Він представляв велику вартість, і гетьман турбувався, щоб він не попав у руки московської погоні. Дивився позад себе на широку смугу Десни, на прибережні верболози, між котрими вона ніби соромливо скривається, так що її здалеку й зовсім не видно, і на той рівний, злегка тільки схвильований краєвид, що простягається аж до Сейму. Весь він вповитий тепер осінньою імлюю, у котрій прямо потопає, ніби в молочному морі. А за Сеймом, ген далеко, його Батурин.

Що там тепер?

І гетьманське серце сповнилося жалем і турботою про долю цього города. Чи видержить він московську облогу і як подавати батуринцям знаки, що про них не забули?

Заспокоївся, попавши в гадках на Дехтярівку. Там стоїть церква на горбку, висока і з високою дзвіницею. Можна

буде давати світляні сигнали.

Заспокоївшись, глянув перед себе. І тут імла, крізь котру насилу пробиваються сонячні проміння.

Невеселою дниною вітає гетьмана цей край. Зимним вітром дмухає на нього, пригадує, що незабаром прийде зима, може, й остра, сувора.

Як поставиться до його задумів отсей шматок української землі? Чи спочуватиме йому, чи привітає вороже? За Україною заявить себе чи за Москвою, за Мазепою чи за Петром? Правий берег Десни не те, що лівий. Він ще в XV столітті підпав під владу москалів і в козацькому життю, у всяких визвольних рухах не брав такої живої участі, як лівий.

Дивно, як ріка, не так-то дуже й велика та широка, ділить те саме населення.

Тому-то гетьман, як зразу не хотів, щоб шведи приходили на Україну перше, ніж приборкають Москву, так пізніше, довідавшись, що король Карло прямує не на Москву, а мабуть, на Київ, наглив його, щоб скорше переходив Десну, більше довіряючи її лівому, ніж правому берегові. Але Карло не послухав, отаборився в Горках, і тепер гетьманові довелось самому переходити річку, лишаючи Батурин і кілька тисяч війська за собою.

Не знаючи Кардових планів, гетьман не міг робити своїх, заряджував те, що, на його гадку, диктувала конечність.

Думаючи, дивився на переправу козаків. Деякі, незважаючи на холод, кидалися з кіньми в воду й перепливали ріку старим, найпростішим козацьким способом. Менше сміливих закликали товариші на той бік.

Чайковим мостом проходили перші відділи пішого війська. Бадьоро ступали назустріч невідомому й новому. Лунала пісня: «Як перейду за Десну, не верну аж на весну», — а відгомін доповідав: «за Десну, на весну...»

Біля входу на міст видно було сутоловату стать Ломиковського. Сидів на коні, пильнуючи, щоб забагато чвірок не входило на міст, бо він не кріпкий, чайки не смолені свіжо, може, котра й не видержить тягару.

Міст хитався, і незвичному до таких переходів глядачеві могло здаватися, що він ось-ось і потоне разом з людьми.

— Скорше! Скорше! Поспішай! — гукав генеральний обозний, маючи на ввазі, що не так-то легко перейти чотирьом тисячам людей з кіньми й возами.

Як перейду за Десну, Не верну аж на весну, — ніби безжурно й безтурботно співали козаки.

«За Десну, на весну», — хриплим голосом відповідало в осінній імлі сховане ехо. Ніби глузувало собі з того співу — насміхалося.

Між тим перевезли гетьманську карету, запряжену шестернею сивих, арабських коней, і гетьман сів у вигідні подушки, приглядаючись переправі війська.

Мало його, дуже мало! Замість сподіваних і обіцяних 20 тисяч він веде Карлові лиш четвертину.

Та чи певні й вони? Появляться царські універсали (Бог вість, якими шляхами вони мандрують), і не спинити їх. Хто вгадає, якими словами промовить цар до українського народу і до козацького війська? Певно, що Мазепу змалює гірше чорта, назове зрадником і запроданцем, відступником від предківської віри, від святої православної церкви, і, може, навіть у тій невеличкій, вибраній армії знайдеться ще не один такий, що повірить влєсливим словам царя, полакомиться на обіцянку прощення і покине гетьмана.

Десна не спинить тих, що в душі не побудували кордону між Україною і Москвою.

Минали години. Козаки, піші й кінні, вже на правому боці. Установляються полками, відділами, збитими чотирикутниками в півколесо. Ще тільки обоз надтягає, чути, як погоничі гукають на коней.

Одні вози вже наближаються до мосту, других ще й не видно, тільки гамір чути. Їдуть.

Гетьман каже собі подати коня. Підводять — сідає. Хоч зметружений і хорий, у сідлі тримає себе бадьоро, покозацьки.

З Орликом і Войнаровським в'їжджає в півколесо. Над ним розвівається прапор і має бунчук. Козаки вітають свого вождя. Голосно, грімко, довго.

Дивується заспаний правий берег Десни, чого це будять його.

Гетьман розклонюється. Старшини роз'їжджають кіньми поперед своїми частинами. «Гетьман промовити до свого війська бажає».

Відділи посуваються вперед, чоловік коло чоловіка, кінь коло коня, близько. Півколесо звужується, замикається, як живий обруч, — гетьман до козаків балака:

— Отес, дякуючи Богові милосердному, ступили ми на правий берег Десни. Хочу, щоб ви знали, куди вас веду. Гадаєте, до царя? Це ж наш споконвічний ворог, котрий хоче занапастити вольності наші й козаків гадає повернути в московських салдатів. Чи бажаєте собі того? — З кількох тисячів грудей понеслось грімке «ні!», аж стрепенулася Десна. — Я сам не раз балакав з царем, і він не скривав своїх намірів ворожих Україні, виявив рішучу свою волю скасувати

Гетьманщину, розпустити полки козацькі й настановити московський уряд. Ще раз питаюся вас, чи бажаєте собі того? — «Ні, ні, ні!» — залунало кругом ще довше і ще грімкіше, ніж перш. — Багато разів старався я, — говорив гетьман далше, — відвернути його величність царську від цих погибельних замірів для всього українського козацького народу, та добився хіба до того, що й сам під царський гнів попав. Щоб рятувати вас і себе, переходжу до короля шведського. Він обов'язується шанувати наші права, нашу державну самостійність і обороняти їх всіма своїми силами перед посяганнями Москви. Згідні ви на те? — Куди поведеш нас, туди й підемо, — відповідали ті, що стояли ближче.

— Браття! Наспів наш час, віддячимо москалям за їх довгочасне насильство над нами, за всю їх неправду й жорстокість, оборонимо й забезпечимо на довгі часи нашу волю і наші козацькі права. Прийшов-бо час скинути з себе ненависне ярмо і Україну зробити країною вольною і від нікого не залежною.

— Добудемо волю Україні! — понеслось по обох берегах Десни.

— Ось до чого я вас кличу, браття, ось куди я вас веду. По волю й славу ідемо. Постійте ж кріпко й хоробро, не подайте імені козацького в наругу.

Бог і хоробрий король шведський да будуть з лицарством козацьким українським!

— Дай Боже! Дай Боже! — гукали, підкидаючи шапками, козаки.

Ніхто не противився, хоч були такі, що надто вже привикли до ярма, воно вже їх і не давило, не чули. Але й тих поривав гетьман своєю появою і своїм рішучим, самовпевненим голосом. Одиниці йшли за настроєм загалу. А загал рад був тій зміні-ізміні. Не всміхалася їм надія стрічатися в бою з хоробрим військом шведським, про котрого лицарські вчинки та воєнну вправу ходило чимало всіляких, навіть перебільшених вісток і оповідань.

Знали, що де король Карло зустрічається з царем Петром, побіджує перший. Хотілося пробувати воєнного щастя по стороні побідника. Його хвалили не лиш як великого лицаря-вожда, але також як чоловіка доброго й людяного, котрий на свою совість не радо бере жорстокі, воєнні вчинки.

Розірвалося живе колесо козацьке, цей величезний круг, що в пізній осінній день так несподівано появився на лугах і полях на правому березі Десни, і гетьман Мазепа при звуках сурм і литаврів в оточенні старшин двигнувся вперед в напрямі Орлівки.

Орлівка — містечко на річці Убіді, недалеко Новгород-Сіверського.

Козацькі розвідки доносили, що у слободі за Орлівкою стоїть передня сторожа, зложена з двох драгунських полків короля Карла під командою Гельма та Гілленштїерна.

Туди треба було гетьманові негайно післати своїх людей, бо шведські розвідки, певно, вже запримітили перехід козаків через Десну, і нетрудно, щоб вони не почали якої ворожої акції.

Гетьман післав Орлика й Ломиковського, щоб звістити про свій перехід до його милості короля Карла.

Перед Орликом і Ломиковським їхало трьох сердюків, посередині хорунжий з білою хоругвою.

Шведи втішилися, гадаючи зразу, що це московський цар посилає своїх людей переговорювати з королем Карлом і прохати миру. І між шведами було чимало таких, що тужили до нього, жадібно дожидаючи моменту, коли в шведській армії затрублять на остаточну «вікторію» і коли військо стане збиратися в похід до свого рідного краю, виснаженого довголітніми славними, але й коштовними війнами молодого, завзятого короля.

Драгуни, що стояли на сторожі, переняли гетьманських післанців і з зав'язаними очима провели їх до Гельма й Гілленштїерна.

Шведське військо зустрічало їх мовчки, покоряючись силі та значінню білого прапора.

Гарні, породисті коні, пишне вбрання, як на війну навіть зарозкішне, і дорогоцінна зброя, так приваблива для ока всякого вояки, відразу веліли догадуватися, що не будь-які гості прибули отес до попередньої сторожі армії його милості короля Карла. Це, що їм зав'язано очі, не дивувало нікого, бо такий воєнний звичай. Чужі люди не повинні бачити і знати, що діється в таборі. Це ж війна.

Щолиш на квартирі, в світлиці якогось старого двора, Орликові й Ломиковському розв'язано очі.

Перед ними стояли полководці шведські Гельм і Гілленштїєрн, здивовані несподіваною появою невідомих гостей. По вбранню, по бритому обличчю, по цілому вигляді знати було, що це не москалі. Що не поляки, цього теж догадувалися Кардові старшини, бо в їх армії була шляхта польська, сторонники Станіслава Лещинського. Ясна річ — це козацькі старшини від гетьмана Мазепи. Карлові генерали й полковники знали, що їх король переговорює з гетьманом Мазепою, що гетьман стоїть за Десною і що від нього кожної хвилини можна сподіватися послів. Але наслухалися також усяких фантастичних оповідань про Мазепині хитрощі і тому привітали Орлика й Ломиковського чемно, але недовірливо, боячись якого хитрого, воєнного підступу.

Орлик в латинській промові з'ясував ціль свого приходу.

Його милість гетьман Іван Степанович Мазепа перейшов з п'яти тисячами козацького свого війська біля Оболоня ріку Десну і прохає побачення з його милістю королем шведським, щоб з його потугами сполучити свої військові сили і ділити долю й недолу дальшої війни.

Гельм і Гілленштїєрн слухали гарної і вправної латини гетьманського молодого післанця і дивувалися, що козаки так вчено балакають і так політичне й шановливо поводяться, а що не всього як слід розуміли, так довелось гетьманському аптекареві, котрого Орлик і Ломиковський привели з собою, перекладати й розтолковувати дещо на німецьку мову.

— Вітаємо шановних панів, — відповів Гельм, — і тішимося тим, що вони отес довели до нашого відома. Просимо не дивуватися і не гніватися, що не віримо легко на слово, але війна обережності вчить. Панове залишаться дорогими гостями в нашій вбогій і неvigідній квартирі, а ми пішлемо своїх людей до Оболоня, щоб перевірити діло.

Орлика й Ломиковського залишили в світлиці й просили розгоститися. Незабаром появилася й перекуса з тонким шведським пивом.

Гетьманські післанці дивувалися тому спокоеві, який царював у слободі за Орлівкою, в котрій стояли два драгунські полки передньої

сторожі шведського короля. Наші селяни не виявляли тої тривоги, яка звичайно буває там, куди увійде вороже військо. Не чути було ні розпучливих криків, ні плачу.

Шведські команданти перейшли до другої світлиці й нараджувалися хвилину, що їм робити.

Орлик і Ломиковський, особливо ж цей перший, зробили на них гарне вражіння. Зразу видно було, що це люди чільні, високі козацькі достойники, а не шпіони, ані авантюристи, котрі шукають легкої наживи. Годі було гадати, що вони брешуть і впроваджують шведів у блуд, але ж для всякої певності треба було перевірити справу, щоб не відповідати пізніше перед королем за несповнення військового обов'язку.

Треба було післати чоловіка, знаючого українську мову, а найкраще когось, що бачив гетьмана Мазепу і що певно сказати може, що це дійсно він у своїй власній особі, а не хтось, підісланий ворогами, щоб підманити шведів і втягнути їх у біду.

Такого чоловіка вони, на щастя, знайшли між собою. Був це офіцер-італієць, що попереду служив як наємник у московському війську і знав гетьмана Мазепу особисто.

Покликали його, дали інструкції, додали кількох драгунів для швидкості і разом із тими сердюками, що супроводжали Орлика й

Ломиковського, виправили до козацької армії, яка, перебравшись крізь плавні й мокруваті оболоння над Десною та вийшовши на горбкуваті поля, розтаборилася для відпочинку.

З Орлівки до козацького табору під Оболонем мчав невеличкий відділ їздців. Їх повели до гетьмана.

— Команданти передньої сторожі армії його високостві короля шведів Карла, — промовив італієць, — посилають мене з привітанням вашої милості і висловлюють свою радість з приводу переходу славного козацького війська вашої милості за Десну.

— Дякую панам командантам передньої шведської сторожі, а вас прошу розроститися у мене та не погордувати козацьким хлібом-сіллям.

Італієць пильно вдивлявся в гетьманове обличчя, в його дивні очі і в тую усмішку, якою, здавалося, ні одно друге обличчя не всміхалося.

Так, так, це був гетьман Мазепа. Гетьман догадався, пощо приїхали шведи, і спитав:

— Що ж, пізнали? Мазепа чи ні?

— Так, ваша милосте, і під присягою міг би сказати, що отеє маю щастя розмовляти з його милістю гетьманом України Іваном Степановичем Мазепою.

— Так тоді нема нам чого гаятися. Поїду з вами до панів Гельма та Гілленштїерна, перед

котрими засвідчите, що це я, не якийсь облудник-самозванець, що підшивається під моє ім'я і під мою особу. Розгостіться, панове, а я ще побалакаю з моїми старшинами.

Гетьман попровадив гостя до похідного шатра, котре між тим розбито, а сам скликав старшин на раду.

— Як же гадаєте, панове-товариство, — спитав. — Що мені тепер робити? Йти до шведських командантів чи підїжджати на зустріч із самим королем? А може, в вас

є яка інша рада. Кажіть!

Старшини не надумувалися довго.

— Що тут багато радити, — казали, тривожно розглядаючись по широких полях і лугах над Десною. Козацькі бистрі очі летіли мало що не до самого Сейму, бо лівий берег Десни був рівний, злегка тільки схвильований гайками й очеретами, між котрими окривалися селища людські. Не одному здавалося, що ось-ось — і висунуться московські патрулі, ось-ось — і появиться погоня. Москалі, як помітять зраду, в першу чергу схочуть не допустити козацького війська до сполуки з армією шведською. Схочуть клином вбитися поміж них. Це перший і найпростіший спосіб.

— Сказав аз, так кажи і буки, — говорили старшини. — Чим скорше сполучимося зі славним військом шведським, тим для нас краще й

безпечніше. Їдь, гетьмане, негайно до передньої шведської варти, іншої ради ми й не знаємо.

— І я так собі гадаю, — відповів гетьман, почувуючи, що ступає отес на шлях, з котрого вже ніякого повороту нема й бути не може.

— Їдьмо!

Вибрав почот, котрий мав супроводжати його, дав прикази, куди і як двигнути військо, і сів на коня.

Втомлений недугою, турботами й подорожними невигодами, сам собі дивувався, звідки в нього береться стільки енергії.

Поки їх, поти й життя.

Свідомість важного моменту і почуття великої відповідальності за свій історичний вчинок не пригноблювали гетьмана, а скорше підбадьорювали його.

— Їдьмо! — і він пустив свого коня, поскакав полями за сердюками з білою хоругвою.

Шведські команданти вистроїли своїх драгунів і повітали гетьмана Мазепу з почестями, які приписував їх військовий устав при зустрічі чужого полководця і володаря землі, на котрій вони стояли.

Заходяче сонце побачило гетьмана у шведів.